

ALMÁSI GÁBOR

A *respublica litteraria* és a császári udvar a 16. század második felében

Az a kozmopolita szellemi pezsgés, ami a császárság fővárosát, Bécsét és Prágát a 16. század második felében jellemezte, sokáig folytatás nélkül maradt.¹ A monarchia történetében ez a kulturális virágzás leginkább a 19–20. század fordulójának bécsi (és tegyük hozzá, budapesti) kulturális fellendülésével vethető egybe – véli a jelenség egyik legnagyobb szakértője, Robert Evans.² Míg II. Miksa (1564–1576) kapcsán osztrák kutatók hajlamosak egyenesen udvari akadémiairól (*Hofakademie*) beszélni,³ II. Rudolf (1576–1612) udvarát a manierista udvarok mintapéldájaként tartják számon.⁴

Magyarország mind a 16. század végi, mind a 20. század eleji kulturális virágzásból kivette a részét, még ha a 16. században jóval szerényebb mértékben is, és ma már sokkal kevésbé ismert szereplőkkel. A század első felének humanistáit és a reformáció nevesebb személyiségeit most mellőzve elegendő Oláh Miklós, Verancsics Antal, Dudith András, Zsámboky János, Istvánffy Miklós, Gyalui Torda Zsigmond nevére hivatkozni. A császári udvarral hosszabb-rövidebb ideig kapcsolatban állt a legtöbb, ebben az időben élő magyarországi humanista, jóllehet néhányan végül előnyben részesítették az erdélyi udvart, mint például Forgách Ferenc vagy Berzeviczy Márton. Az eltérő hallgatóságnak zenélő Tinódi Sebestyén és Bakfark Bálint is megtalálta az utat az udvarhoz.⁵ Csak kevesen voltak képesek a császári udvar vonzásának ellenállni, mint például a kivételes képességű, életét orvosként tengető kanonok, a Pozsonyban letelepült németalföldi filológus, Nicasius Ellebo-

¹ Ez a tanulmány a Közép-Európai Egyetemen készült doktori disszertációm második fejezetére épül. Almási Gábor: *The Uses of Humanism. Andreas Dudith (1533–1589), Johannes Sambucus (1531–1584), and the Humanist Network in East Central Europe*. Budapest, 2005. 53–94.

² Evans, Robert John Weston: *The Imperial Court in the Time of Arcimboldo*. In: Hulten, P. (ed.): *The Arcimboldo-Effect: Transformation of the Face from the Sixteenth to the Twentieth Century*. Milano–London, 1987. 51–52.

³ Ezt a terminust először Joseph Ritter von Aschbach használta: *Geschichte der Wiener Universität. Dritter Band. Die Wiener Universität und ihre Gelehrten 1520–1565*. Vienna, 1888. 349.; a fogalom történetéhez lásd Mühlberger, Kurt: *Bildung und Wissenschaft. Kaiser Maximilian II. und die Universität Wien*. In: Edelmayer, Friedrich–Kohler, Alfred (Hrsg.): *Kaiser Maximilian II.: Kultur und Politik im 16. Jahrhundert*. Wien, 1992. 212. 35. jegyzet.

⁴ A mértékadó mű Rudolf udvaráról: Evans, Robert John Weston: *Rudolf II and His World*. Oxford, 1973. A mű 1997-es kiadása bibliográfiailag tájékoztat az újabb irodalomról (vii–xiv). Az osztrák és a magyarországi udvarkutatás szakirodalmát összefoglalja Pálffy Géza: *A magyar nemesség bécsi integrációjának színterei a 16–17. században*. In: Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Budapest, 2002. 307–312.

⁵ Varjas Béla: *Tinódi politikai pártállása*. In: Uő. (szerk.): *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Budapest, 1987. 91–112.; Homolya István: *Bakfark*. Budapest, 1982. 43–45.; Király Péter: *A lantjáték Magyarországon a 15. századtól a 17. század közepéig*. Budapest, 1995. passim.

dius.⁶ Hiába bízta patrónusa, Radéczy István egri püspök és a magyar kancellár, Liszthi János az udvari szolgálatra – mindketten mellesleg művelt tagjai/pártfogói voltak a *res-publica litterariának* –, és hiába keltette fel II. Rudolf személyes érdeklődését, Ellebodus még arra sem volt hajlandó, hogy Rudolfal találkozzon, nem hogy udvari szolgálatot vállaljon, hiszen az „*otium litteratum*”-ot mindig előnyben részesítette:⁷ „nem akkora nagy ajándék, hogy valamelyik fejedelmi udvarban meghúzhatom magam, mert természetből fogva semmilyen szolgálatot nem szenvedhetek, és mert »félek az olyan lábnymoktól, melyek kivétel nélkül egy irányba vezetnek«. Ha elégedett veled a fejedelem, nem hagyhatod ott, amikor akarod, hanem életed végéig szolgálnod kell. Ha elégedetlen, nevetségessé tesznek, ami számomra, aki nemesnek születtem, és nem vagyok ilyenhez hozzászokva, rosszabb lenne, mint maga a halál. Most teljes szabadságban élek ...”⁸ Míg Ellebodus szolgálattal szembeni ódzkodása jól ismert irodalmi közhelyeket idézhetett fel olvasójában, ezen álláspont következetes képviselővel már csak kevesen büszkélkedhettek.

Az uralkodói szeszélyektől ugyan joggal lehetett tartani, és még ennél is inkább az udvar fizetésektelenségétől, a császári szolgálat mégis az egyik legstabilabb és legvonzóbb alternatíva maradt. Ezen a vidéken a konkurenciától az udvarnak jóval kevésbé kellett tartani, mint például Itáliában vagy a német fejedelemségek területén; a császári fővároson kívüli néhány nagyobb városban és udvarban tevékeny humanista igen gyakran a császári udvarral is kapcsolatban állt. Legnagyobb konkurenseként elsősorban az erdélyi fejedelmi és a bajor hercegi udvar jöhetek számításba. Különösen megnövelte a császári udvar vonzerejét, hogy a birodalomnak ekkor lett először állandó fővárosa. Ebből mit sem von le, hogy Rudolf megkérdőjelezte Bécs alkalmasságát erre a célra, és az uralkodásának nagyobb fényt biztosító, ősi Prágába költöztette az udvart. Bécs és Prága vonzerejét nemcsak urbanitásuk mértéke, császárvárosi rangjuk, hanem egyetemük is növelte, jóllehet mindkét intézmény meglehetősen alulmaradt Európa rangosabb oktatási intézményeivel szemben.⁹

⁶ A németalföldi származású Nicasius Ellebodusról lásd Kovács Romano Zsuzsanna: *Nicasius Ellebodus Casletanus tra Padova e Posonio*. In: Tarugi, R. S. (Ed.): *Rapporti e scambi tra umanesimo italiano ed europeo. "L'Europa è uno stato d'animo"*. Milan, 2001. 679–690.; Klaniczay Tibor: *Contributi alle relazioni padovane degli umanisti d'Ungheria. Nicasio Ellebodio e la sua attività filologica*. In: Branca, Vittore (ed.): *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*. Firenze, 1973. 316–333. Mikó Árpád: *Ianua Mortis. Nicasius Ellebodus (1535–1577) síremléke. Adalék a Radéczy-kör műpártolásához*. In: Galavics Géza et al. (szerk.): *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szeged, 1990. 419–429. Egyházi hivatalára lásd Carolus Clusius levelét Justus Lipsiusnak: Gerlo, Aloïs–Nauwelaerts, M. A.–Vervliet, H. D. L. (ed.): *Iusti Lipsi Epistolarum*. 2. vol. Brussels, 1981. 343. (1587. március 22.)

⁷ Lásd Gianvincenzo Pinellinek írt levelét (1572. július 22.), idézi Kovács: *Nicasius Ellebodus Casletanus*, 683. 13. jegyzet.

⁸ „Onde non è premio così grande che mi possa tirare in corte di principi, essendo la mia natura inimicissima di servitù, et quia me vestigia terrent omnia adversum spectantia nulla retrorsiorum. Si sodisfate al principe, non potete uscire quando volete, ma bisogna servire fino alla morte. Si non sodisfate, sete burlato e sbeffato, il che a me, come uomo nato ingenuo e non uso di contumelia, saria una pena più grave che non è la morte. Adesso vivo in somma libertà ...” Ellebodus Gianvincenzo Pinellihez: Milano, Biblioteca Ambrosiana, D 196 inf. 44r–44v. (1573. április 22.) Itt köszönöm meg Kovács R. Zsuzsannának és Mauer Zsuzsannának, hogy hozzáférhetővé tették számomra Ellebodus kiadás alatt álló levelezését.

⁹ A humanizmus szempontjából a prágai egyetemre lásd Šmahel, František: *Die Karlsuniversität Prag und böhmische Humanistenkarrieren*. In: Rainer, Ch. (Hrsg.): *Gelehrte im Reich: zur Sozial- und Wirkungsgeschichte akademischer Eliten des 14. bis 16. Jahrhunderts*. Berlin, 1996. 505–513.; Svatoš, M.: *Humanismus an der Universität Prag im 15. und 16. Jahrhundert*. In:

A császári udvar szolgálja mindenképp kiváltságos helyzetben volt: az évjáradékon túl az udvarnok számíthatott rangbeli és társadalmi emelkedésre (tiszteletbeli címekre és gyakran nemesítésre is), valamint különböző, főleg anyagi természetű előnyökre (adómentes lakhatás, vámmentes közlekedés, postahasználat, katonai szolgálat alóli mentesség stb.). Ezek az előnyök azonban jobbára korszaktól függetlenek, és nem magyarázzák meg kielégítően, hogy miért éppen a 16. század második felében válik Bécs és Prága a *respublica litteraria* egyik kiemelkedően fontos központjává. Minek is köszönhető, hogy a művelt és tehetséges emberek és a császári udvar ennyire egymásra találtak I. Ferdinánd, II. Miksa és II. Rudolf uralkodása alatt? Hogyan zajlott le ez az „egymásra találás”?

A fenti kérdésekre adott hagyományos válaszok általában a császárok személyiségéből indulnak ki, majd a „propaganda-” vagy „reprezentációs célok” számlájára írják az udvari „kultúrpolitika” sajátságait.¹⁰ Ez a tanulmány igyekszik ennél árnyaltabban közelíteni a témához: megpróbál rámutatni arra, hogy a humanista kultúra és identitás mennyire hozzákapcsolódott a császári szerepkörhöz, hogy az udvari kultúra alakulásában mekkora szerepet játszott a *respublica litteraria*nak az udvarra gyakorolt hatása, míg e kultúra alakulásában a császárok – Ferdinánd, Miksa és Rudolf – szerepének fontosságát kevésbé hangsúlyozza, mint az általában szokás.

E három uralkodó közül kétségtelenül a leginkább kutatott Rudolf volt a legkiemelkedőbb mecénás. Bár a manierista udvar és a titokzatos császár rendkívüli mértékben hasonult egymáshoz, még vele kapcsolatban is felmerül, hogy a szakirodalom eltúlozza személyes hatásának szerepét az udvari kultúrára.¹¹ A „Rudolf-jelenség” magyarázatakor nem feltétlen megoldás az apjára, Miksára való mutogatás sem, mint ahogy azt nemrég, a korszak egyik kutatója, Nicolette Mout tette. Szerinte a Rudolf körüli humanista szellemi pezsgés Miksától eredeztethető, aki „tanult embereket és művészeket gyűjtött maga köré, gyarapította a császári gyűjteményt, és egy tekintélyes császári könyvtár kiépítésébe kezdett”.¹² Mint látni fogjuk, e mondat mindegyik állítása torzít. Miksa reneszánsz nyári pihenőhelye, a *Neugebäude* építéséről szóló könyvében Hilda Lietzmann ugyancsak megerősíti, hogy

Harder, H. – Rothe, H. – Kolár, J. (Hrsg.): Studien zum Humanismus in der böhmischen Ländern. Cologne–Vienna, 1988. 195–206. Bécsre lásd Strnad, A. A.: *Die Rezeption von Humanismus und Renaissance in Wien*. In: Eberhard, W. – Strand, A. A.: Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation. Köln, 1996. 71–136.; Mühlberger: *Bildung und Wissenschaft*; uő.: *Ferdinand I. als Neugestalter der Universität Wien*. „[...] das Generalstudium, gleichsam eine hervorragende Pflanzstätte zur Verbreitung der Religion und zur richtigen Führung des Staates [...]”. In: Seipel, W. (Hrsg.): Kaiser Ferdinand I.: Das Werden der Habsburgermonarchie. Wien–Milano, 2003. 265–275.

¹⁰ A császári propaganda lett Karl Vocelka monográfiájának vezérfonala. Vocelka, Karl: *Die politische Propaganda Rudolfs II.* Wien, 1981. Vele egyidőben Miksa udvarának kultúrájáról is hasonló szellemben ír Altfahrt, Margit: *Die politische Propaganda für Maximilian II.* Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung [MIÖG], Jg. 88. (1980) 283–312.; Jg. 89. (1981) 53–92.

¹¹ Horský, Zdeněk: *Wissenschaft am Hofe Rudolfs II. in Prag*. In: Schultze, J. (Hrsg.): Prag um 1600. Kunst und Kultur am Hofe Rudolfs II. Freren, 1988. 69.

¹² „[Maximilian] had gathered around him a group of artists and learned men, had added to the imperial art collection and started building up an impressive imperial library.” Mout, Nicolette: *The Court of Rudolf II and Humanist Culture*. In: Fučíková, E. (ed.): Rudolf II. and Prague. London, 1997. 220. Ugyanezt később is megerősíti, lásd Uő.: „Dieser einziger Wiener Hof von Dir hat mehr Gelehrte als ganze Reiche Anderer”. *Späthumanismus am Kaiserhof in der Zeit Maximilians II. Und Rudolfs II. (1564–1612)*. In: Hammerstein, Notker–Walther, Gerit (eds.): *Späthumanismus. Studien über das Ende einer kulturhistorischen Epoche*. Göttingen, 2000. 52.

a császár a kor kiemelkedő tudósait igyekezett udvarához kötni, és ennek illusztrálásaként felsorol néhányat a bécsi udvarhoz köthető ismertebb humanisták közül. Lietzmann fő forrása a velencei követ, Giacomo Soranzo jelentése, aki Miksa kiváló monográfusára, Paula Sutter Fichtnerre is maradandó benyomást tett:¹³ „[Miksának, aki ekkor még csak király volt] csodálatos udvara van, tehetségesebb emberek veszik körül, mint apját, részben azért, mert királyságai területén az emberek őt jobban kedvelik, és részben azért is, mert jobban fizet, és jobban kielégíti a hozzá fordulókat” – írta a követ 1563-ban, Ferdinánd halála előtt egy évvel.¹⁴ Tíz évvel később Justus Lipsius Tacitus-kiadásának a császárhoz intézett előszavában, modern kutatókhoz hasonlóan, abban láttatta Miksa tudósi erényeinek egyik igazolását, hogy bécsi udvara „több művelt főt számlál, mint máshol egy egész királyság”.¹⁵ Lipsius kudarca, hogy udvari állást szerezzen Bécsben – Tacitus-előszavát épp e célból dedikálta Miksának –, pontosan rávilágít arra, hogy érvelésének mennyire csak vágybeteljesítő funkciója volt. Ha valaki e három uralkodó közül tudatosan az udvar fényének emelésére törekedett tehetséges emberek megnyerésével, az inkább Ferdinánd és Rudolf volt, mint Miksa, akinek egyéb, tudatos kulturális tevékenységét (mint a könyvtáralapítás vagy az említett *Neugebäude* építése) sem árt alaposabban megvizsgálni.¹⁶ Mindenesetre előre-bocsátható, hogy Ferdinánd vagy Rudolf esetében sem beszélhetünk a *respublica litteraria*val szembeni egyoldalú viszonyról. Az a megközelítés, miszerint a császárok igyekeztek a többnyire vallásilag és nemzetiségileg is idegen humanistákat maguk alá gyűrni, és a császári propaganda és reprezentáció számára megnyerni, téves – már csak azért is, mert Ferdinánd, Rudolf és Miksa a *respublica litteraria*nak maguk is tagjai voltak, vagy legalábbis a határmezsgyéjén mozogtak, félig mint patrónusok, félig mint résztvevők.

¹³ Lietzmann, Hilda: *Das Neugebäude in Wien*. Berlin, 1987. 26–29., 161.; Fichtner, Paula Sutter: *Emperor Maximilian II*. New Haven–London, 2002.

¹⁴ „Tiene una bellissima Corte, et hà appresso di se huomini più qualificati che non hà il Padre, si perche di tutti li suoi stati tutti ricorrono à lui più uolontieri che all’Imp^{re}., come anco perche li paga meglio et li tiene più sodisfatti.” Fiedler, J. (Hrsg.): *Relationen venetianischer Botschaften über Deutschland und Österreich im sechzehnten Jahrhundert*. (Fontes Rerum Austriacum, Teil 2, Diplomataria, Band 30.) Wien, 1870. 217.

¹⁵ Tacitus: *Historiarum et annalium libri qui exstant*. Antverpiae, 1574. „Atque hae ... quanti aestimes [studium doctrinae] hinc discimus, quod una Viennensis aula tua plures eruditos habeat, quam aliorum tota regna” Gerlo, Alois – Nauwelaerts, M. A. – Vervliet, H. D. L. (ed.): *Iusti Lipsi Epistolae*. 1. vol. Brussels, 1978. 138.

¹⁶ Ferdinánd alakját több szempontból is mellőzte a történettudomány egészen a legutóbbi időkig. Azonban a sok recens eredmény sem eléggé méltatja uralkodásának kulturális vonatkozásait. Magyar vonatkozásban lásd a *Rubicon* 14. évf. (2003) 11–12. számát és a *Történelmi Szemle* 45. évf. (2003) 1–2. számát. Különösen fontosak Pálffy Géza bécsi udvarra vonatkozó átfogó igényű tanulmányai. Pálffy G.: *A bécsi udvar és a magyar rendek a 16. században*. Történelmi Szemle, 41. évf. (1999) 3–4. sz. 331–368.; Uő.: *A magyar nemesség bécsi integrációjának színterei a 16–17. században*, 307–331. Lásd még Seipel, W. (Hrsg.): *Kaiser Ferdinand I.: Das Werden der Habsburgermonarchie*, i. m.; Fuchs, M. (Hrsg.): *Kaiser Ferdinand I*. Münster, 2003.; Fuchs, M. – Kohler, Alfred (Hrsg.): *Kaiser Ferdinand I. Aspekte eines Herrscherlebens*. Münster, 2003.; Kohler, Alfred: *Ferdinand I. 1503–1564. Fürst, König und Kaiser*. München, 2003. Historiográfiai áttekintéshez lásd Kohler, Alfred: *Kaiser Ferdinand I. – Zur Forschungsgeschichte eines Zweitegeborenen*. In: *Kaiser Ferdinand I. Aspekte*, 235–245.; Laubach, Ernst: *Ferdinand I. als Kaiser. Politik und Herrscherauffassung des Nachfolgers Karls V*. Münster, 2001.

A *respublica litteraria*

A *respublica litteraria*, a „tudományos köztársaság” a 16. századra Európa legtávolabbi régióit is bevonta abba a bonyolult kommunikációs rendszerbe, melynek főbb csomópontjait egy-egy ünnepezt humanista jelentette, mint amilyen Erasmus vagy Lipsius volt, és melynek csatornáin nemcsak tudományos információkat és napi híreket hordozó levelek cseréltek gazdát, hanem, főként ajándék formájában, különböző újdonságok és régiségek, természeti ritkaságok, kéziratok és könyvek is.¹⁷ Az egymással kapcsolatban lévő literátusokat leginkább a közös iskolai tudásanyag tartotta össze – a 15. századi humanisták által megreformált és újraprofilizált *studia humanitatis* (grammatika, retorika, poétika, történelem és morálfilozófia),¹⁸ ami az egyetemi oktatásnak ekkorra már Európa-szerte alapjává vált, és a latin (és görög) nyelv ismeretén alapult. A közös érdeklődési területeken és tudásbeli alapokon túl – bár kevésbé megfogható módon – hasonló összetartó erővel bírt az a néhány közös gondolkodási és hitbeli premissza, melyet többé-kevésbé a *respublica litteraria* minden tagja magáénak vallott. Ilyen volt például értékrendszerükben a *virtus*, a tudás, a szorgalom előre helyezése, vagy a doktrinális kérdésekkel szemben a hit fontosságának hangsúlyozása, vagyis Erasmus adiaforákra vonatkozó elgondolásának valamilyen szintű vállalása, de ilyen összekötő kapocsnak számított bizonyos életmodellek, sőt érzelmi sémák előnyben részesítése. Ezekből a közös premisszákból következett, hogy társadalmi, vallási, nemzeti, életkori és ritkán nembeli különbségeket, ha csak időlegesen is, a *respublica litteraria* adta identitás alá lehetett rendelni.¹⁹ Ugyanakkor, mint ahogy a templomba járó gyülekezethez sem feltétlen a katekizmus tartotta össze, hanem legalább ennyire a templomba járás gyakorlata, úgy a *respublica litteraria* is rendelkezett bizonyos distinktív kulturális szokásokkal, kezdve a különböző kommunikációs technikákkal és civilizációs normákkal, a kötelező peregrinációkon, a publikáláson, a versíráson, a ritkaságok gyűjtésén, az antik feliratok és régészeti lelőhelyek megörökítésén keresztül a nyári rezidenciák vagy privát múzeumok építéséig. E kulturális szokások közül nem egynek kifejezetten elitista éle volt. Ez egyrészt következett a *respublica litteraria* összetételéből, hiszen jelentős számú nemes, püspök és udvari ember vett részt kommunikációs rendszerében, másrészt abból a törekvésből adódott, hogy a humanisták egyféle kiművelt nemességként (*nobilitas litteraria*) szerezzenek maguknak külön helyet a társadalomban, vagy legalábbis a nemességre vonatkozó társadalmi normákat írják újra.

A *respublica litteraria* és a fejedelmi udvarok között nemcsak tagságukat illetően mutathatók ki jelentős átfedések, hanem kulturális szokásaikban, civilizációs normáikban is, jóllehet a hasonló szokások gyakran homlokegyenest eltérő üzenetet hordoztak: míg például egy humanista arcképgyűjtemény az igazi nemességre vonatkozó szabályok felülírása szándékát tükrözhet, egy nemesi arcképcsarnoknak leginkább az ősi származás kifejezése volt a célja. Az udvar és a *respublica litteraria* közötti kulturális közvetítők azok a huma-

¹⁷ Lásd Almási: *The Uses of Humanism*, 23–52.

¹⁸ Grendler, Paul F.: *Schooling in Renaissance Italy*. Baltimore, 1989. 116–141.; Frijhoff, W.: *Grundlagen*. In: Rüegg, W. (Hrsg.): *Geschichte der Universität in Europa*. Bd. 2. Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800). München, 1996. 53–86.; Verger, Jacques: *Men of Learning in Europe at the End of the Middle Ages*. Notre Dame, 2000. 147–171.

¹⁹ Hasonlóképpen, a *respublica litteraria* lehatárolt nyilvánossága előtt bizonyos normaszegő elgondolásokat (mint pl. a királyság isteni alapjainak tagadása) is vállalni lehetett, legalábbis elméleti síkon, filozófiai megoldásként. Malcolm, Noel: *Private and Public Knowledge. Kircher, Esoterism, and the Republic of Letters*. In: Findlen, Paula (Ed.): *Athanasius Kircher. The Last Man Who Knew Everything*. New York–London, 2004. 297–302.

nista műveltségű udvaroncok voltak, akik mindkét közösségnek tagjaivá váltak. Az udvari etikett első leírói, Baldassare Castiglione, Giovanni Della Casa (hogy csak a legjelentősebbeket említsük) maguk is tagjai voltak a humanista közösségnek. Bármennyire burjánzott is az udvarellenes irodalom végig a század során, és szinte kötelező érvényűvé vált az udvari ármányságok és a szolgai lét feletti kesergés²⁰ még az olyan hűséges udvaroncok számára is, mint amilyen a diplomata Augerius Busbeck volt,²¹ az udvari etikett szabályait valószínűleg a legtöbb udvari humanista gond nélkül betartotta, hiszen ezeket részben már a *respublica litteraria*-ba történt szocializációja során elsajátította.²²

A 17–18. századi tudósköztársaságra vonatkozóan Anne Goldgar megjegyzi, hogy a felvilágosodáshoz hasonlóan a *respublica litteraria* sem köthető kizárólag a polgársághoz, még ha gyökerei jórészt polgáriak is.²³ Ez a 16. századról is elmondható, bár az arányokról nehéz lenne állást foglalni. Különösen az teszi nehezzé a *respublica litteraria* társadalmi összetételének elemzését, hogy sokan éppen a humanista diskurzus elsajátításának köszönheték udvari vagy egyházi karrierjüket, nemességüket. Magyarország részéről elegendő az érseki rangra emelkedett Vitéz Jánosra, Szathmáry Györgyre, Oláh Miklósrá, Verancsics Antalra vagy a nádori méltóságra jutott Nádasdy Tamásra gondolni. Ezek az emberek, akik kliensből patrónusokká váltak, de megőrizték identitásukat mint a *respublica litteraria* tagjai, saját példájukkal ösztönözték a tudósköztársaságba való további asszimilációt.

²⁰ Az udvarellenes irodalomról lásd Klaniczay Tibor: *Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában (Az erdélyi udvar a XVI. század végén)*. In: Uő.: Pallas magyar ivadéka. Budapest, 1985. 104–123. Továbbá Jankovics József: *Az udvarellenes tendenciák a 17. század eleji magyar költészetben*, illetve Ács Pál: *A prófétai szó – Udvar- és felsőbbbírálát a magyar reformáció korai szakaszában*. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Budapest, 1987. 86–103., 118–128. Francia részről lásd Smith, P. M.: *The Anti-Courtier Trend in Sixteenth Century French Literature*. Geneve, 1966. Német részről: Kiesel, H.: „Bei Hof, bei Höll”. *Untersuchung zur literarischen Hofkritik von Sebastian Brant bis Friedrich Schiller*. Tübingen, 1979.

²¹ Augerius Busbequius *Török leveleiben* szolgáltat példát arra, hogy az udvar megvetését még egy életen át tartó szolgálat után is illő volt kifejezni a tollat fogó humanistának. Forster, C. T. – Daniell, F. H. B. (eds.): *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq.* 1. vol. London, 1881. 399–400. Ellebodiuséhoz hasonló függetlenségi ambícióra szolgáltat példát Szegedi Kőrös (Fraxinus) Gáspár, Nádasdy Tamás nádor orvosa, akiből végül soproni, majd pozsonyi orvos lett. Grynaeus Tamás: *Amíg élek, mindig az emberek javát szolgálom ... Szegedi Kőrös Gáspár orvosdoktor és a Nádasdy család*. In: Vida Tivadar (kiad.): „Szerelmes Orsikám ...” A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése. Budapest, 1988. 296–297.

²² Érdemes lenne alaposabban megvizsgálni, hogy a Castiglione (*Az udvari ember*) és a Giovanni Della Casa (*Galateo*) képviselte „minima moralia”, milyen mértékű recepcióra talált Bécsben és Prágában. Kiindulásként Burke, Peter: *The Fortunes of the Courtier. The European Reception of Castiglione's Cortegiano* (Cambridge, 1995) könyve használható. Burke rámutat (uo. 144.), hogy a *Cortegiano* egy 1587-es, az inkvizíció munkájától megtisztított kiadását Rudolfnak ajánlják (Domenico Giglio kiadásában Velencében). Az *udvari ember* több magyarországi magánkönyvtárban is megvolt: Batthány Boldizsár és Hans Dernschwam is birtokolta (lásd Burke, *ua.*, index), Brutus Mihálynak is volt belőle példány. (Claudio Madonia: *La biblioteca di Giovanni Michele Bruto*. Rinascimento, an. 23. [1983] 295), sőt Zsámboky Jánosnak – aki a *Galateo*-t is megvette – két példány is volt belőle. Varga András–Monok István–Ötvös Péter (kiad.): *Zsámboky János könyvtára*. Szeged, 1992. No. 56, 530, 2514. A *Cortegiano*-t Balassi Bálint is használta. Di Francesco, A.: *Castelletti e Balassi*. In: Jankovics József (kiad.): *Klaniczay-émlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*. Budapest, 1994. 233–249. Lásd még Vigh Éva: *Udvar és udvari etika a XVI–XVII. századi Itáliában*. In: Uő.: *Az udvari élet művészete Itáliában*. Szöveggyűjtemény. Budapest, 2004. 19–78.

²³ Goldgar, Anne: *Impolite learning: conduct and community in the Republic of Letters, 1680–1750*. New Heaven–London, 1995. 6.

Amennyiben a *respublica litteraria*hoz tartozást identitásbeli kérdésként vetjük fel, sokkal jobban megérthető és elfogadható e kommunikációs háló vegyes társadalmi összetétele. A mecénás érsek vagy fejedelem ugyanúgy érezhette és kiélhette ezt az identitását, mint a filológiai műveket szorgosan publikáló egyetemi tanár. Mint a *respublica litteraria*-ban (és afelett) álló személyek, a császárok kétségtelenül szerepet játszottak a humanista műveltségű emberek udvari jelenlétében. Mielőtt azonban bővebben kifejtjünk, vajon aktív vagy passzív-e ez a szerep, és részletesebben feltárnánk, mennyiben is kapcsolódtak a humanista gondolkodáshoz és kulturális szokásokhoz, érdemes kitérni egy sokat hangoztatott tényezőre, a császári valláspolitikára.

Vallási tolerancia: a császári udvar egyik fő vonzereje

Bécs és Prága tudományos renoméját azok a *respublica litteraria* kommunikációját irányító emberek biztosították, akik hajlandók voltak a császárvárosba költözni. Ennek egyik fontos feltétele volt e városok kivételesen toleráns vallási légköre. Ennek kivételessége különösen akkor szembeűnő, ha az olasz és spanyol inkvizícióra, a hugenottákkal vívott háborúkra, a Szent Bertalan-éjszakai mészárlásra, VIII. Henrik önkényeskedéseire, a németalföldi felkelésre, vagy a Németországot szétszaggató vallási viszályokra gondolunk, nem is beszélve a későbbiekéről, a harmincéves háborúról vagy a csehországi felkelésről. Ebben a kontextusban a Német-Római Birodalom keleti fele, valamint Lengyelország a béke szigetének számított. Ez magyarázza a holland humanisták és művészek, az itáliai non-konformisták tekintélyes jelenlétét a régióban, különösen a császárvárosban.²⁴

Ennyire soknemzetiségű és sokvallású birodalomban, mint amelyet Ferdinánd örökölt és hozott létre, a kormányzás aligha lett volna lehetséges, ha az uralkodó nem huny szemet a vallási, gondolkodásbeli különbségek felett; ugyanakkor a központi hatalmi befolyás lehetőségei is még meglehetősen korlátozottak voltak. Jellemző erre a politikai kényszerűsége az augsburgi birodalmi gyűlés (1525–1526) határozata, mely felszólítja Ferdinándot német nemzetiségű udvar tartására, ugyanakkor megparancsolja neki, hogy más nemzeti-ségű és nyelvű tanácsadókat is vegyen maga mellé.²⁵ A török veszély csak tovább erősítette ezt a reálpolitikát, mely az uralkodóról alkotott hagyományos felfogással is egybeesett: az az elvárással, hogy a király egyedül vazallusa hű szolgálatára legyen tekintettel. A bohémiai vallási elkülönülésre kezdetben még meglehetősen türelmetlenül reagáló és a magyarországi reformáció terjedését törvényileg megállítani kívánó Ferdinánd fokozatosan vallási kompromisszumok kötésére kényszerült, sőt az augsburgi vallásbékében már oroszlánrészt vállalt. Rá kellett jönnie, hogy a kiteljesedő reformáció megállítására nincsenek hathatós eszközei, és a remélt vallási kiegyezés áldozatok nélkül nem érhető el: így vált a tridenti

²⁴ Mout, Nicolette: *Political and Religious Ideas of Netherlanders at the Court in Prague*. Acta Historiae Neerlandicae, t. 9. (1976) 1–29. Zaccaria Delfino pápai legátus 10000-re becsülte az eretnek olaszok jelenlétét Bécsben – nyilvánvalóan túlozva. Noflatscher, H. von: *Sprache und Politik. Die Italienexperten Kaiser Maximilians II.* In: Kaiser Maximilian II.: Kultur und Politik, 148. A monarchia vallási helyzetére összefoglalóan lásd Evans, R. J. W.: *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700. An Interpretation*. Oxford, 1979. 3–20. A régebbi irodalomból lásd Raupach, B.: *Evangelisches Oesterreich*. Bände 1–3. Hamburg, 1741–1744.; Wiedermann, T.: *Geschichte der Reformation und Gegenreformation im Lande unter der Enns*. Bände 1–5. Praga-Leipzig, 1879–1886.; Tomek, E.: *Kirchengeschichte Österreichs*. Band 2. (1439–1648) Innsbruck, 1949.

²⁵ Goetz, Helmut: *Die Geheimen Ratgeber Ferdinands I. (1503–1564). Ihre Persönlichkeit im Urteil der Nuntien und Gesandten*. Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken, Jg. 42–43. (1963) 491, 269. jegyzet.

zsinattal szemben legfőbb követelésévé a két szín alatti áldozás és a papi házasság engedélyezése.²⁶ Míg a reformáció terjedésével nem értett egyet, kliensei vallási hovatartozásával szemben Ferdinánd többnyire közönyös maradt, jóllehet nyíltan nem katolikus tanácsadókat nem kívánt maga mellé venni.²⁷ Egy anekdota szerint a császár szívesen mondogatta, hogy „jó bor és jó emberek eredetét ne kutasd”.²⁸ Ugyanezt megerősíti Forgách Ferenc váradai püspök Ferdinánd feletti halotti beszédében: az uralkodó nem a nemesi származásra vagy vagyonra, hanem szolgálói érdemeire, „integritására” volt elsősorban kíváncsi.²⁹ Forgách ezt nem csak hízelgésnek szánta, hiszen a császárt körülvevő tanácsadók jelentős része valóban művelt, egyetemet végzett, alacsonyabb származású, vallásilag pedig leginkább erasmistaként jellemezhető ember volt.³⁰ Magyar részről Nádasdy Tamás karrierjében ugyanúgy a műveltség számított, mint például Révay István és Ferenc, Dessewffy István vagy utóbb Cziráky Mózes esetében.³¹

Igazán belső meggyőződésből az irénikus alternatívával egyedül II. Miksa kísérletezett valláspolitikájában, akinek vallási toleranciája már Ferdinánd utolsó éveiben politikai té-

²⁶ Ferdinánd valláspolitikájába jó bevezetést nyújt Fichtner, Paula Sutter: *The Disobedience of the Obedient: Ferdinand I and the Papacy 1555–1564*. Sixteenth Century Journal, vol. 11. (1980) 25–34. A bohémiai fellépésére lásd Pánek, Jaroslav: *The question of tolerance in Bohemia and Moravia in the age of the Reformation*. In: Grell, Ole Peter–Scribner, Bob (Eds.): *Tolerance and Intolerance in the European Reformation*. Cambridge, 1996. 231–248. Ausztriára vonatkozóan lásd Bibl, Viktor: *Kirchenwesens im Erzherzogtum Österreich unter der Enns 1568–76*. *Archiv für Österreichische Geschichte*, Jg. 87. (1899) 113–228.; Tomek, Ernst: *Kirchengeschichte Österreichs*. 2. Teil. Innsbruck–Wien, 1949. 278–330.; Mecenseffy, G.: *Geschichte des Protestantismus in Österreich*. Graz, 1956. 50–61.; Burkert, G. R.: *Protestantism and Defence of Liberties in the Austrian Lands under Ferdinand I*. In: Evans, R. J. W.–Thomas, T. V. (eds.): *Crown, Church and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. London, 1991. 58–69. Magyarországra vonatkozóan lásd Zoványi Jenő: *Reformáció Magyarországon 1565-ig*. Budapest, 1921. 235–275., 455–471.

²⁷ Karácsonyi J.–Kollányi F.–Lukács J. (kiad.): *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. 5. köt. Budapest, 1912. 320. (1550. ápr. 12-i rendelkezés.)

²⁸ „Boni viri et boni vini non est quaerenda origo.” Dudith András idézi Theodore Bézenek írt levelében. Szczucki Lech–Szepessy Tibor (Ed.): *Andreas Dudithius: Epistulae*. Vol. 6. 1577–1580. Budapest, 2002. 46. (1577. szeptember 10.)

²⁹ „Assertatores ... oderat, Magistratus dignitates, & Regni munera ampliora, ita ut nihil gratiae daret, omnia uni virtuti tribueret, non qui opibus & nobilitate, sed qui vitae innocentia, atque integritate prestant, deferebat.” Forgách Ferenc: *Oratio in funere Ferdinandi...* Vienna, 1565. f. E.

³⁰ Tanácsadóira összefoglalóan lásd Kohler: *Ferdinand I.*, 146–148. Továbbá Goetz: *Die Geheimen Ratgeber Ferdinands I.*, 452–494. A fontosabb vallási tanácsadók közül Lazarus von Schwendi, Georg Sigismund Seld, továbbá Georg Cassander és Georg Witzel említendők. Thomas, Nicklas: *Um Macht und Einheit des Reiches: Konzeption und Wirklichkeit der Politik bei Lazarus von Schwendi (1522–1583)*. Husum, 1995.; Louthan, Howard: *The Quest for Compromise. Peacemakers in Counter-Reformation Vienna*. Cambridge, 1997. 13–23., 106–122.; Pálffy Géza: *Egy meghatározó kapcsolat Európa és Magyarország között a 16. század második felében. Lazarus Freiherr von Schwendi, 1522–1583*. In: Mayer László–Tilcsik György (szerk.): *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára*. Kőszeg, 2003. 101–120. (gazdag bibliográfiával); Vogel, Walter: *Der Reichsvizekanzler Georg Sigismund Seld, sein Leben und Wirken*. Leipzig, 1933.; Henze, Barbara: *Aus Liebe zur Kirche Reform: die Bemühungen Georg Witzels (1501–1573) um die Kircheneinheit*. Münster, 1995.

³¹ Szekfű Gyula: *Az új nagybirtok kifejlődése és nemzeti szerepe*. In: Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet*. 3. kötet. Budapest, 1935. 182.

nyezővé vált.³² A lutheri korba beleszületett Miksa nyitott maradt az új vallási eszmékre, és az apa–fiú konfliktus jegyében egy ideig még a katolikus hittel való szakítás gondolatával is eljátszott. Egy magánbeszélgetésen Stanislaus Hosiusnak, Bécs pápai nunciusának állítólag megvallotta, hogy sem lutheránusnak, sem katolikusnak nem tartotta magát, hanem kereszténynek.³³ A reformációval érzett rokonszenve odáig terjedt, hogy a szlovén reformátor, Primož Trubar misszióját is patronálta, és udvari papját, a nagy népszerűségnek örvendő, protestáns szellemű Johann Pfauser pedig évekig megvédte apja támadásaitól.³⁴ Végül Ferdinánd a trónöröklés feltételül a protestánsbarát politika feladását szabta, cserében kijárta a választófejedelmeknél Miksa megválasztását, és elérte, hogy a pápa engedélyezze fia számára a két szín alatti áldozást.³⁵

Miksa uralkodásának egyik legnagyobb érdeme, hogy a vallási ellentéteknek nem adott helyt sem a politikában, sem az udvarban, sem az egyetemen, míg a vallási túlzások ellen – legyen az a szentháromságtagadó Egri Lukács felső-magyarországi tevékenysége vagy Georg Eder katolikus provokációja az *Evangelische inquisition* című vitairatban – határozottan fellépett.³⁶ A rektor és tanácsos Eder nem csak Miksát zavarhatta, hanem a vallásilag mérsékelt udvaroncokat is, hiszen részben épp őket kritizálta: „[az udvari ember] félig lutheránus, félig pápista, de igazából egyik sem ... pápistával pápista, lutheránussal lutheránus ... röviden, az egyik vallás olyan neki, mint a másik.”³⁷

³² Miksa vallási attitűdjéről lásd Fichtner: *Emperor Maximilian*, 33–49.; Bibl, Viktor: *Zur Frage der religiösen Haltung K. Maximilians II.* Archiv für österreichische Geschichte, Jg. 106. (1918) 289–425. Miksa irénikus magatartása vált a császári udvart bemutató recens monográfia vezérmotívumává: Louthan: *The quest for compromise*, i. m.

³³ Bibl, Viktor: *Maximilian II., der rätselhafte Kaiser*. Hellerau bei Dresden, 1929. 98.

³⁴ A szlovén misszióról: Dimnik, M.: *Primož Trubar and the Mission to the South Slavs (1555–1564)*. The Slavonic and East European Review, vol. 66. (1988) 386–387. Miksa támogatásának forrása: *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses* [a továbbiakban: *Jahrbuch*], Jg. 19. (1898), no. 16081–82. Érdekes történetet hagyott Pfauser az utókorra. 1556-ban Ferdinánd kihallgatásra invitálta és követelte, hogy vallási eltéréseiből térjen meg, bizonyos doktrinális pontokon változtasson véleményén. Pfauser makacsul ellenállt, amin olyannyira felűhődött az uralkodó, hogy németül, latinul, olaszul elmondta mindennek, arcon köpte, és kifejtette, hogy szívesebben jut a pokolra katolikusként, mint Luther társaságában a mennyekbe. Ekkor Pfauser távozni készült, de Ferdinánd útjába állt, és ruhájából egy írást vett elő, melyről Pfauser egy pillanatra azt gondolta, hogy egy tűr. Néhány valláspolitikai tételről szerette volna kikérni véleményét, melyet állítása szerint ő szerzett. Pfauser átfutotta, majd megállapította, hogy a Bécsben tartózkodó ellenreformátorra, Peter Canisiusra emlékezteti a szöveg. Ferdinánd ezt mérgesen kikérte magának, de Pfauser bécsi tartózkodását végül továbbra is engedélyezte. Fichtner, Paula Sutter: *Ferdinand I of Austria: The Politics of Dynasticism in the Age of the Reformation*. New York, 1982. 250.

³⁵ Miksa magyar királlyá koronázásakor is két szín alatt áldozott. Fichtner: *Emperor Maximilian*, 36–49.; Uő.: *Ferdinand I of Austria*, 251–256.; Louthan: *The Quest for Compromise*, 85–87.; Fichtner: *The Disobedience of the Obedient*, 31.; Laubach: *Ferdinand I. als Kaiser*, 280–311.

³⁶ Egri történetére lásd Szabó András: *Egri Lukács „megtérése”*. Az antitrinitarizmus Északkelet-Magyarországon, 1565–1574. Budapest, 1984.; továbbá Uő.: *Lukács Egri*. In: Séguenny, A. (ed.): *Bibliotheca dissidentium*, vol. XII, *Ungarländische Antitrinitarier*. Baden-Baden, 1990. 127–150.; Eder, G.: *Evangelische inquisition. Wahrer und falscher Religion*. Dillingen, 1572. Lásd Fichtner: *Emperor Maximilian*, 195–196.

³⁷ Idézi Bibl: *Zur Frage der religiösen Haltung*, 346.: „... halb lutherisch, halb bapstisch und doch keines ganz sind ... bei den bapstischen sind sie bapstisch, mit den lutherischen lutherisch ... und gilt ihnen in summa ein religion soviel als die andere ...” A Habsburg-udvar nikodémizmusára lásd Louthan: *The Quest for Compromise*, 56–64.

Politikai szempontból azonban az irénikus út, a Miksa által képviselt *via media* nem vezetett megoldáshoz, amint ezt a német vallási villongások eszkalálódása is megmutatta. A század végére az erasmista alapokon álló humanista diskurzus helyébe a vallási kizsorítósdi lépett. A spanyol királyi udvarban nevelkedett Rudolf ugyan nem lett a pápáknak nagyobb támasza, mint elődei voltak, és fenntartotta magának a vallási különgondolkodás jogát, politikájában eleinte mégis a keményvonalas ellenreformációt képviselte (különösen Bécsben), és jobbára csak Prágában garantálta a több vallású, kozmopolita légkör továbbélését.³⁸

A császárok iskolázottsága és tudásba vetett hite

A császári udvar és a *respublica litteraria* találkozásának feltételeit tovább vizsgálva elsőként a császárok iskolázottságát érdemes hangsúlyozni. Az uralkodói család fiútagjai a koruk megfelelően átfogó nevelési programban részesültek, melybe a testi és lelki gyakorlat, a hadművelés ugyanúgy beletartozott, mint a *studia humanitatis* tanulmányozása. Ebben nem sokban különböztek azoktól az egyetemet járt vagy humanista magántanítót fogadó fiatal arisztokratáktól (köztük a Páduában tanuló Báthory Istvántól), akik a humanista kézikönyvek szellemében nevelkedve az érvényesüléshez a latin műveltséget is elengedhetetlennek tartották.³⁹ Ferdinánd és gyermekei, köztük elsősorban Miksa azonban nemcsak magas szintű humán képzésben részesültek, hanem a reneszánsz humanistákkal összhangban mélységesen hittek az oktatás, a nevelés társadalmi hasznában is. A Spanyolországban felnövekvő és több évet Németalföldön időző Ferdinánd személyes ismerőse volt Erasmusnak, akivel Ausztriából is tartotta a kapcsolatot, sőt minden valószínűséggel olvasta tőle *A keresztény fejedelem neveltetését*, melynek második kiadását a rotterdami humanista neki ajánlotta.⁴⁰ A meghívás ellenére Erasmus nem lett a fiatal herceg tanítója (maga helyett éppen Juan Vivest, a humanista pedagógia másik nagy mesterét ajánlotta), mint ahogy azt a felkérést is visszautasította, hogy a haldokló bécsi egyetemen tanítson.⁴¹ A mélyen katolikus Ferdinánd tudásba vetett hite persze a humanisták mellett származhatott akár magától Loyolai Szent Ignációtól is, aki a cseh–magyar királyhoz intézett leveleiben is kifejtette, hogy a „német betegségre” nincs alkalmasabb gyógyír a vallásos emberek oktatásánál.⁴² Ferdinánd, aki a jezsuiták bécsi, prágai (és magyarországi) megjelenését elősegítette, valószínűleg mélységesen egyetértett ezzel, és támogatta Loyola bécsi képviselője, Peter Canisius katekizmusainak terjesztését is (megjegyzendő, hogy a császári előszóval ellátott katekizmus kinyomtatását Miksa herceg megpróbálta visszatartani).⁴³ Kevésbé nyerhette meg Ferdinánd tetszését Szent Ignácnak az a tanácsa, hogy űzze ki a protestánsokat a királyi tanács-

³⁸ Rudolf valláspolitikájára lásd Kárpáthy-Kravjánszky, Mór: *Rudolf uralkodásának első tíz éve (1576–1586)*. Budapest, 1933.; Evans: *Rudolf II*, 86–116.; Bécsre vonatkozóan Bibl, Viktor: *Erzherzog Ernst und die Gegenreformation in Niederösterreich, 1576–1590*. MIOG, 6. Ergänzungsband (1901). 575–596.; Uő.: *Die Religionsreformation Kaiser Rudolfs II. in Oberösterreich*. Archiv für Österreichische Geschichte, Jg. 109 (1921) 373–446.

³⁹ A korabeli nemesi neveltetéshez lásd MacHardy, Karin J.: *Cultural Capital, Family Strategies and Noble Identity in Early Modern Habsburg Austria 1579–1620*. Past and Present, No. 163. (1999) 36–75. (kül. 37.)

⁴⁰ Erasmus: *Institutio principis Christiani, saluberrimis referta praeceptis ... recognita, cum aliis nonnullis eodem pertinentibus*. Basileae, 1518.

⁴¹ A felkérés 1929-ben történt. Kohler: *Ferdinand I.*, 56–57.

⁴² Mühlberger: *Ferdinand I. als Neugestalter der Universität Wien*, 271.

⁴³ Fichtner: *Ferdinand I of Austria*, 248–250.

ból és az egyetemről, égesse el az eretnek könyveket, és akár halálbüntetést is alkalmazzon a protestáns tanok terjesztőire.⁴⁴

Ferdinánd igyekezett fiai és unokái oktatását a saját ellenőrzése alá vonni. Fiai, Miksa és Ferdinánd főhercegek latin és német irodalmat egyaránt olvastak, heti háromszor foglalkozásokat készítettek mindkét nyelven, és olvasmányaikat rendszeresen megvitatták.⁴⁵ Az udvarnál tanuló ifjú nemesek csak latinul vagy csehül érintkezhetek a hercegekkel. Miksa – apja és főleg spanyol felesége nyomására – fiait több éven át a katolikus szellemű spanyol udvarban neveltette. Rudolf és öccse, Ernő herceg szorgalmasan beszámoltak apjuknak a *studia humanitatis* területén tett előrehaladásukról, mely elsősorban Terentius, Julius Caesar, Cato, Sallustius, Horatius és természetesen Cicero olvasásában, megbeszélésében és imitálásában merült ki.⁴⁶ Mikor a hercegek kisebbfajta lázadásként latin helyett német nyelvű levelezésre próbáltak áttérni, kiváltották apjuk rosszallását. „Tanulni, tanulni, tanulni” – ez volt Miksa legfontosabb instrukciója, ez tükröződik az ifjak leveleiből: „Hiszem, hogy Felsőged pontosan tudja – írja tizenhárom évesen Rudolf az apjának –, mennyire szeretnék Felsőgednek megfelelni, amire semmilyen más módon nincs lehetőség, mint tanulással, mert világosan látom, hogy Felsőged mily állhatatosan kívánja, hogy semmi mással ne foglalkozzak csak a tudomány művelésével ..., továbbá azt is csaknem érteni vélem, hogy mennyire szükségem van arra, hogy mindenféle tudományban művelt legyek, ... hogy semmi sem illik jobban egy fejedelemhez, minthogy művelt, okos, sokat tudó, erényes és harcias legyen, amit Felsőged kétség kívül nálam jobban tud.”⁴⁷ A nyelvtudás – érthető módon – nem okozott problémát sem Rudolfnak, sem felmenőinek (kivéve a magyar tudást): Miksa, aki állítólag hat-hét nyelven beszélt és további három nyelvet többé-kevésbé megértett, még Zsámboky János elismerését is kiváltotta, aki rámutatott, mekkora előnye származott ebből az uralkodónak, hiszen így bárkivel tolmács nélkül beszélhetett.⁴⁸

Ferdinándnak az iskolázásba vetett hitét jól tükrözik a bécsi egyetemért tett fáradozásai. Mint ezt többször kifejtette, a bécsi *gymnasiumi* oktatás célja a vallás terjesztése és

⁴⁴ O'Malley, John W.: *The First Jesuits*. Cambridge (Massachusetts)–London, 1995. 275–276., 282–283.

⁴⁵ Fichtner: *Emperor Maximilian*, 8–10.

⁴⁶ HHStA, Familienkorrespondenz A, Kart. 2, ff. 1–63, 269–314. 32 levél maradt meg Ernő tollából és 30 Rudolftól 1564 és 1568 között.

⁴⁷ HHStA, Familienkorrespondenz A, Kart. 2, f. 288. (1565. dec. 11): „Credo M.tem V.am optime scire, quam vehementer optem bene mereri de M.te V.a, idque nulla alia ratione potest fieri, nisi studendo, quia haud obscure video M.tem V.am obnix cupere, ut omni cogitatione curaque in studium literarium incumbam ..., praeterae ipsemet propemodum animadvertere videor, quam mihi maxime opus sit bene doctum esse in omni genere literarum, ... quod nihil magis deceat quemlibet principem, quam esse adprimum doctum, prudentem, sapientem, virtuosum, et bellicosum, id quod V.a M.tas sine omni dubio melius me novit.” Mindenesetre kettőjük közül a fiatalabb Ernő volt a szorgalmasabb. Rudolf bizonygatta, hogy testvérei közül neki kell a legokosabbnak lenni, hacsak nem akar Vencel cseh király sorsára jutni, akinek (ideiglenesen) Luxemburgi Zsigmond magyar király szerezte meg trónját. (Uo. f. 290. 1566. febr. 17.) A sors ironiája, hogy bekövetkezett az, amitől Rudolf már ekkor félt: élete végén testvére, Mátyás javára le kellett mondjon a magyar és cseh trónról. Lásd még Vöcelka: *Die politische Propaganda Rudolfs II.*, 102.

⁴⁸ Gerstinger, Hans (Hrsg.): *Aus dem Tagebuch des kaiserlichen Hofhistoriographen Johannes Sambucus (1531–1584)*. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philologische-Historische Klasse. Sitzungsberichte, Jg. 248. (1965) 15. Miksa és testvérei nyelvtudására lásd Holtzmann, Robert: *Kaiser Maximilian bis zu seiner Thronbesteigung (1527–1564)*. Berlin, 1903. 22.

a kormányzásra alkalmas emberek kinevelése volt.⁴⁹ A sorozatos reformok ellenére az egyetem mégsem vált vonzóbb helyé, sőt több korábbi privilégiumát is elvesztette. A század derekán Ferdinánd új erővel fogott az intézmény megreformálásába: új tanárokat hívatott meg, eltörölte a bécsi püspöknek tett kötelező esküt, és kibocsátotta a *Reformatio Novát* (1554), melyben 4000 guldenre duplázta az egyetem korábbi költségvetését. A tanári fizetésekre így átlagosan évi 170 gulden jutott, ami nagyjából megfelelt az európai átlagnak, ha jóval el is maradt egyes itáliai és spanyol egyetemi keresetektől.⁵⁰ A gazdagabb és ambiciózusabb diákok továbbra is legfeljebb ugródeszkának, akadémiai peregrinációjuk első lépésőjének tekintették a bécsi *gymnasiumot*, melyet tekintélyesebb intézmények követtek, legtöbbször a páduai egyetem. Bécs erősödő protestáns légkörének, Ferdinánd következtelen valláspolitikájának és Miksa elszánt irénizmusának köszönhetően az intézmény mégsem vált a *Staatsräsön* szolgálójává, sem egy katolikus intézménnyé.⁵¹ Radikális változások Miksa halálával, Ernő herceg régensége alatt következtek be, amikor az egyetem végleg elvesztette vallási semlegességét. Ennek meg is lett a következménye: a korábbi évi tíz magyarországi diák helyett az elkövetkező évtizedben mindössze alig több mint húszan jelentkeztek.⁵²

A császári gyűjtőszenvedély

A 16. század második felében a *respublica litteraria* egyik legjellemzőbb vonása a mindenkire és mindenre kiterjedő gyűjtőszenvedély volt. Egzotikus és ritka növényeken, állatokon, ásványokon, köveken keresztül a gyűjtés kiterjedhetett római feliratokra, pénzekre, szobrokra; középkori kéziratokra, régi és új könyvekre, térképekre és művészeti tárgyakra; matematikai, csillagászati eszközökre, vagy éppen mitológiai állatok maradványaira (ilyen volt például az unikornis). E gyűjtési láznak az eredete több tényezőre is visszavezethető. Természetesen szerepet játszott benne a reneszánsz kíváncsiság, a világ kitágulásával járó szellemi frissesség, ugyanakkor egybeesett a tudományos forradalmat megelőző felfokozott természettudományos érdeklődéssel.⁵³ Az uralkodói gyűjteményeket (*Kunst-, Wunder-*

⁴⁹ „Studium generale, tanquam praecipuum propagandae religionis et reipublicae recte gubernandae seminarium.” Idézi Mühlberger: *Bildung und Wissenschaft*, 206. 14. jegyzet. Vagy németül: „... das Generalstudium, gleichsam eine hervorragende Pflanzstätte zur Verbreitung der Religion und zur richtigen Führung des Staates”. Uő.: *Ferdinand I. als Neugestalter der Universität Wien*, 265–275.; Aschbach: *Geschichte der Wiener Universität*, 50–65.

⁵⁰ Aschbach: *Geschichte der Wiener Universität*, 36–40. Egyebek között a Bécsbe hívott orientalista, Johannes Albertus Widmanstadius (Widmanstetter) volt a *Reformatio Nova* sugallója. A fizetésekre lásd Vandermeersch, Peter A.: *Die universitätslehrer*. In: *Geschichte der Universität in Europa*. Bd. 2. 197–202. Pádovára vonatkozóan lásd Grendler, P. F.: *The University of Padua 1405–1606: a success story*. In: Uő.: *Books and Schools in the Italian Renaissance*. London, 1995. 7–17.; Galileo 1000 forintos keresetére lásd Garin, E.: *Galileo and the culture of his age*. In: Uő.: *Science and Civic Life in the Italian Renaissance*. New York, 1969. 100.

⁵¹ Lényegében Miksa legnagyobb érdeme e téren az egyetem vallási egyensúlya feletti örökös volt. Mühlberger: *Bildung und Wissenschaft*, i. m.

⁵² Tilmez, F. (Ed.): *Conspectus historiae Universitatis Viennensis ex Actis, veteribusque Documentis ab anno 1565. ad annum 1701. deductae*. Vienna, 1722. (Ezt kivonatolja Weszprémi, I.: *Biographia medicorum Hungariae et Transylvaniae*. Vol. III. Budapest, 1968. 822–841.); Bibl: *Erzherzog Ernst und die Gegenreformation*, 575–596.; Kissné Bognár Krisztina: *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben. 1526–1789*. Budapest, 2004. 13.

⁵³ A gyűjtés és a 16. századi *respublica litteraria* kapcsolatára lásd Impey, O.–MacGregor, A. (eds.): *The Origins of Museums. The Cabinet of Curiosities in Sixteenth- and Seventeenth-century Europe*. Oxford, 1985; Biagioli, Mario: *Scientific revolution, social bricolage, and etiquette*. In:

kammer) azonban a művészettörténeteszek többnyire külön kategóriaként kezelik. Míg többnyire a gyűjtemények reprezentációs és propagandafunkcióira mutatnak rá, a *Kunst-kammert* ezzel szemben egyesek kizárólag a kikapcsolódás (az *otium*), a szellemi kielégülés terepének látják.⁵⁴ DaCosta Kaufmann ezt az apolitikus megközelítést támadva kifejti, hogy a fejedelmi gyűjtemények, akárcsak a patronálás, a luxusfogyasztás kategóriájába estek, hiszen mindkettőhöz szabadidő és pénz kellett; ugyanakkor mindkettő a diplomácia működtetésének eszköze volt. Ezen túlmenően a fejedelmi gyűjtemények külön sajátsága volt, hogy olyan kozmikus üzenetet is hordoztak, mely a fejedelem szimbolikus hatalmát volt hivatott hangsúlyozni.⁵⁵

Az uralkodói gyűjtemények politikai és kozmikus üzenetétől eltekintve leszögezhetjük, hogy társadalmi funkciójukban e kollekciók nem sokban különböztek a *respublica litteraria* más magángyűjteményeitől (különösen a gazdagabb humanista, főúri vagy püspöki gyűjteményektől). Elegendő a császári *Kunst-kammer* diplomáciai fontosságát általánosabb szintre lefordítani, hogy láthassuk, a gyűjtés a legjelentéktelenebb gyűjtőig hasonló társadalmi funkciót töltött be: ebben az időben a *respublica litteraria* kommunikációs rendszere jelentős részben a gyűjtés szokására épült. A gyűjtés kötötte össze egymással a literátusokat, a gyűjtési szenvedély volt az ajándékok és gesztusok cseréjének apropója, a gyűjtés teremtett lehetőséget potenciális patrónusok megkönyékezésére, a státusbeli különbségek lemerésére és megerősítésére; röviden, a művelt társadalmi elit számára normatív elvárassá vált. Mikor Carolus Clusius, számtalan fejedelem és arisztokrata botanikai „szállítója” megkönyékezte a humanista Gianvincenzo Pinellit, Európa egyik legnagyobb könyvgyűjtőjét, és ajándékba egy könyvet küldött neki, Pinelli azt felelte, hogy ha nem akar „parasztnak” látszani (*huomo villano*), háláját valamilyen hasonló formában kell majd kimutatnia, amire feltétlenül törekedni fog.⁵⁶

Porter, R. – Teich, M. (Eds.): *The Scientific Revolution in National Context*. Cambridge, 1992. 11–53.; Olmi, Giuseppe: *L'inventario del mondo. Catalogazione della natura e luoghi del sapere nella prima età moderna*. Bologna, 1992.; Findlen, Paula: *Possessing Nature: Museums, Collecting, and Scientific Culture in Early Modern Italy*. Berkeley, 1994. 293–392.; Uő.: *The Formation of a Scientific Community: Natural History in Sixteenth-century Italy*. In: Grafton, A. – Siraisi, N. (Eds.): *Natural Particulars. Nature and the Disciplines in Renaissance Europe*. Cambridge Mass., 1999. 369–400.; Davis, Natalie Z.: *The Gift in Sixteenth-Century France*. Oxford, 2000.

⁵⁴ Schnapper, Antoine: *The King of France as Collector in the Seventeenth Century*. *Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 17. (1986) 187–201.; vő. Turner, Gerard l'E.: *The Cabinet of Experimental Philosophy*. In: *The Origins of Museums*, 214.; Olmi, Giuseppe: *Science-Honour-Metaphor: Italian Cabinets of the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. In: *The Origins of Museums*, 5–16.

⁵⁵ Kaufmann, DaCosta Th.: *From Mastery of the World to Mastery of Nature: The Kunst-kammer, Politics, and Science*. In: Uő.: *The Mastery of Nature. Aspects of Art, Science, and Humanism in the Renaissance*. Princeton, 1993. 174–194. A reprezentációs funkciókra vonatkozó vita összefoglalása: *uo.*, 174–180. Kaufmann kifejezése – „conspicuous consumption” – nem pontosan a luxusfogyasztást jelenti, hanem „reprezentatív fogyasztást” (*uo.*, 177.).

⁵⁶ De Toni, G. B. (ed.): *Il carteggio degli italiani col botanico Carlo Clusio nella Biblioteca Leidense*. Modena, 1911. 177. (1575. március 19.): Pinellire lásd Grendler, M.: *A Greek Collection in Padua: The Library of Gian Vincenzo Pinelli (1535–1601)*. *Renaissance Quarterly*, vol. 33. (1980) 386–415.; Clusiusra idevonatkozóan lásd Egmond, Florike: *Correspondence and natural history in the sixteenth century: cultures of exchange in the circle of Carolus Clusius*. In: Bethencourt, Francisco – Egmond, Florike (eds.): *Correspondence in the Age of Printing*. Cambridge, 2005 vagy 2006. [megjelenés előtt].

Köztudott, hogy II. Rudolf az újkori történelem legnagyobb gyűjtői közé tartozott.⁵⁷ A császár kevesek által ismert és ezért még rejtélyesebbnek, még egyedibbnek vélt gyűjteménye udvarának egyik legfőbb nevezetessége volt. A szolgálatában dolgozó festők a kor legkiválóbbjai közé tartoztak, még ha egyesek közülük, mint Pietro Ferrabosco és Giuseppe Arcimboldo már Ferdinánd idejében a császár szolgálatában álltak.⁵⁸ A gyűjtésnek hagyománya, mely festményeken, ékszereken, szobrokon túl könyvekre és kéziratokra is kiterjedt, Rudolftól II. Miksán és különösen Miksa testvérén, az ambrasi kastély újjáépítőjén, (tirol) Ferdinánd főhercegen keresztül akár Rudolf ükapjáig, I. Miksa császárig is könnyedén visszavezethető.⁵⁹ Amikor II. Rudolf kísérletet tett nagybátyja, Ferdinánd herceg gyűjteményének megszerzésére, ezt az uralkodóház rangja növelésének szükségességével indokolta.⁶⁰ A Rudolfra és Ferdinánd hercegre jellemző tudatos gyűjtési tevékenységen túl azonban egy állandó, de szelektálatlan gyarapodással is számolnunk kell: azzal a számtalan műkinccsel, mely ajándékként vagy hozományként került az udvarba.⁶¹

A császári gyűjtőszenvetély olyan patronálási szokásokkal járt, amelyek serkentőleg hatottak a *res publica litteraria* udvari jelenlétére. Nem elsősorban a képzőművészekre gondolunk, akik mesteremberekként csak kivételes esetekben kapcsolódtak be a „tudóstársadalom” vérkeringésébe, hanem olyan írástudókra, akik antikváriusként, könyvtárosként a gyűjtést elősegítették. Ez jól megvilágítható az antik pénzérmék gyűjtésének példáján, ami a humanista tudás „eladására” kiváló lehetőséget teremtett.

Mint egykor nagyapja, I. Miksa, Ferdinánd is gondot fordított érmegyűjteménye megörökítésére: a nürnbergi szobrásszal, Hans Lautensackkal leíratta, udvari történéssével, Wolfgang Laziusszal pedig kommentárt fűzetett az egyes pénzérmékhez, melyeket egy külön helyre, egy *Kunstkammer*-be költöztetett.⁶² A császár numizmatikai érdeklődése felkel-

⁵⁷ Rudolfra vonatkozóan lásd Evans: *Rudolf II*, 162–195.; Lhotsky, Alfons: *Festschrift des Kunsthistorischen Museums zur Feier des fünfzigjährigen Bestandes*. Bd. 2.: *Die Geschichte der Sammlungen*. Teil I. Wien, 1945. 135–156.; Fučíková, E. (ed.): *Prag um 1600. Beiträge zur Kunst und Kultur am Hofe Rudolfs II*. Freren, 1988.; Kaufmann, Th. DaCosta: *The School of Prague. Painting at the Court of Rudolf II*. Chicago, 1988.; Uő.: *From Mastery of the World to Mastery of Nature*; Vocelka, Karl: *Rudolf II. und seine Zeit*. Wien-Köln-Graz, 1985. 95–163.; Scheicher, E.: *Die Kunst- und Wunderkammern der Habsburger Wien*, 1979. 142–178.

⁵⁸ Arcimboldora: Hulten, P. (ed.): *The Arcimboldo-Effect*, i. m.

⁵⁹ Mindhárom császárra (Ferdinándra, Miksára, Rudolfra) vonatkozóan Kaufmann, T. DaCosta: *Court, Cloister, and City. The Art and Culture of Central Europe 1450–1800*. Chicago: University of Chicago Press, 1995. 166–183. Ferdinánd főhercegre vonatkozóan lásd Luchner, L.: *Denkmal eines Renaissancefürsten; Versuch einer Rekonstruktion des Ambraser Museums von 1583*. Wien, 1958.; Scheicher: *Die Kunst- und Wunderkammern*, 73–136.; Lhotsky: *Die Geschichte der Sammlungen*, 179–210.; Hirn, Josef: *Erzherzog Ferdinand II. von Tirol*. Bd. 1. Innsbruck, 1885. 370–412.; I. Ferdinándra lásd Lhotsky: *ua.*, 134–157., II. Miksára uo. 157–178. I. Miksa művészeti patronálására: Trevor-Roper, H.: *The Emperor Maximilian I., as patron of the arts*. In: Uő.: *Renaissance Essays*. London, 1985. (1961) 13–24.

⁶⁰ Lhotsky: *Die Geschichte der Sammlungen*, 285–287.

⁶¹ A hozományként és ajándékként kapott értéktárgyakra lásd Altfahrt: *Die politische Propaganda für Maximilian II* (1980), 300.; *ua.* (1981) 59.; Lietzmann: *Das Neugebäude*, 164–166.

⁶² Lazius, W.: *Commentariorum Vetustorum Numismatum*. Vienna, 1558.; Louthan: *The Quest for Compromise*, 28; Lhotsky: *Die Geschichte der Sammlungen*, 140–141., 146., 160.; Aschbach: *Geschichte der Wiener Universität*, 225–226.; Kugler, G.: *Kunst und Geschichte im Leben Ferdinands I*. In: *Kaiser Ferdinand I.: Das Werden der Habsburgermonarchie*, 212. Laziusra vonatkozóan lásd Aschbach: *Gesichte der Wiener Universität*, 205–233.; Trenkler, Ernst: *Wolfgang Lazius, Humanist und Büchersammler*. Biblos, Jg. 27. (1978) 187–203.; Louthan: *The Quest for*

tette a mantovai humanista és műértő, Jacopo Strada figyelmét is, aki alapos ismerője volt az itáliai reneszánsz építészetnek, festészetnek és szobrászatnak.⁶³ Ennek köszönhető, hogy végül Ferdinándnak nyújtotta át gyönyörűen illusztrált kézirat művét, a *De consularibus numismatibus*, melyet eredetileg V. Károlynak szánt, de a lehetséges patrónusok között V. Albrecht bajor herceg neve is felmerült.⁶⁴ Stradának ugyanakkor sikerült felkeltenie Ferdinánd herceg és Miksa cseh választott király érdeklődését is; utóbbinak megígérte, hogy neki szánja műve második kötetét. Mikor Miksa kikérte Strada véleményét Lazius numizmatikai kommentárjáról, az itáliai antikvárius nem habozott az udvari történetírót lejárni, majd sietve felszólította Miksát, hogy fogadja literátusai körébe, hangsúlyozva, hogy munkájának minősége a római művészet színvonalát tükrözné, hiszen szakmáját ott tanulta.⁶⁵ Lazius megpróbálta a feje tetejére állítani az itáliai származásával és tanultságával kérkedő Strada érvelését: azt állította, hogy Strada irigylő a germán iskolázottságot, és olyan németek patronálását élvezzi, akik szégyellik *teuton* származásukat.⁶⁶ A vetélkedésben hosszú távon Strada maradt felül: rövidesen alkalmazást nyert mint császári építész, később pedig megkapta az antikváriusi címet; ugyanakkor Lazius Miksa trónöröklésekor minden jel szerint kiesett az uralkodói kegyből.⁶⁷ Bármennyire is jó szolgálatot tett Strada Ferdinándnak és Miksának, Rudolf már nem kívánta tovább alkalmazni; előnyben részesítette fiát, Octavio Stradát (és különösen Octavio lányát, aki Rudolf egyik ismert szeretője lett). Jacopo szolgálataival Rudolf testvére, Ernő herceg sem kívánt élni, hiába ajánlkozott: „Ha a Méltóságod úgy dönt – írta az idős Strada a bécsi helytartónak –, hogy római vagy nápolyi módra egy szép, harmonikus palotát akar építtetni, szép kerttel, halastavakkal, kutakkal és más csodálatos dolgokkal, melyek egy nagy fejedelemhez, mint amilyen Méltóságod, illenek, ezekkel én kiválóan szolgálhatok, és minden jóízű ember dicsérni fogja azt, amit én készíttetek. Szolgálhatok továbbá különböző díszletekkel álarcos ünnepségekre, lovagi tornák [tervezésével] és más szép dolgokkal, melyekre Méltóságodnak egy napon szüksége lehet. Ha egy szép *studiot* akar Méltóságod létrehozni régiségek és érmék számára, én ebben is segítségére lehetek. Ha egy gyönyörű könyvtárat akar építeni tele mindenféle könyvekkel, ebben szintűgy szolgálhatok.”⁶⁸

Compromise, 28–42.; Mayr, M.: *Wolfgang Lazius als Geschichtsschreiber Österreichs*. Innsbruck, 1896.

⁶³ Jansen, Dirk Jacob: *The Instruments of Patronage. Jacopo Strada at the Court of Maximilian II: a Case-Study*. In: Kaiser Maximilian II.: Kultur und Politik, 182–201.; Uő.: *The Case for Jacopo Strada as an Imperial Architect Private*. In: Konečný, L. (ed.): *Rudolph II., Prague and the World*. Praga, 1998. 229–235.; Louthan: *The Quest for Compromise*, 24–48; Lhotsky: *Die Gesichte der Sammlungen*, 160–163.

⁶⁴ Österreichische Nationalbibliothek (a továbbiakban: ÖNB) Cod. 9411. Lásd Jansen: *The Instruments*, 186–187.; Louthan: *The Quest for Compromise*, 28–35.

⁶⁵ „... in servizio de la Maestà Vostra, facendoli l'opere mie che potriano star al paragone di quelle di Roma, dove tal scienza ho imparato.” Idézi Jansen: *The Instruments*, 187. 12. jegyzet. ÖNB Cod. 5770. f. 3. Római tapasztalata nem csak jól csengett, hanem a többi itáliai humánitával szemben is előnyt jelentett, hiszen ezek többsége a Venetoból vagy Észak-Kelet Itáliából származott. Lásd Kaufmann: *Court, Cloister, and City*, 148–149.

⁶⁶ Lazius: *Commentariorum Vetustorum Numismatum*, f. aiiir-v; Louthan: *The Quest for Compromise*, 28.

⁶⁷ Lazius Ferdinándról írt halotti levele nem jelenhetett meg. Erről lásd Sigismund Seld levelét Laziushoz (s. d.): ÖNB Cod. 7996.2, f. 16.

⁶⁸ Jacopo Strada Ernő főhercegnek (1579. máj. 18.): *Jahrbuch*, Jg. 15. (1894), no. 11600: „... se vostra altezza si ellegera di voler fabricare un bel'palazzo al modo di Roma o Napoli con bel'modo et ordine di architettura con farvi fare belli giardini, peschiere, fontane et altre delitie conveniente

A Bécsben munka nélkül maradt műértőnek nemsokára a nyakára jártak a hitelezői, és szednie kellett a sátorfáját: a 10 000 tallért érő reneszánsz palotáját és a 7000 tallérra becsült ritkasággyűjteményét, valamint könyvtárát el kellett adnia.⁶⁹ Strada visszautasított ajánlata lefedte az udvari szolgálat számos olyan területét, melyen egy humanista műveltségű ember tudását közvetlenül kamatoztathatta. Reneszánsz kéjlak és a hozzá tartozó kert, udvari ünnepségek, császári könyvtár vagy gyűjtemény tervezése és létrehozása jelentették Strada szerint azokat a tevékenységi köröket, melyekhez mint humanista érdemben hozzájárulhatott. A továbbiakban ezeket vesszük szemügyre, mint a *respublica litteraria* és a császári udvar lehetséges kapcsolódási pontjait.

A császári kéjlak (Lusthaus)

Kertekkel, szobrokkal, kutakkal és halastavakkal körbevett nyaralóhely (*Lusthaus*) építése nemcsak illő volt egy „nagy fejedelem számára”, és megfelelt az általános reneszánsz divatnak, hanem a *respublica litteraria*ban is elterjedt szokássá vált, legalább is azok között a literátusok között, akik ezt megengedhették maguknak. A nyaraló és a hozzá tartozó kert általában a gyűjtő szentélye volt, itt kaptak helyet a kültéri szobrok, a római feliratok, a botanikus kert, az egzotikus állatok vagy akár a könyvtár és a képtár is. Akárcsak a benne lévő gyűjtemény, a palota is a luxusfogyasztás kategóriájába esett, és ezt az aspektusát a gazdagabb humanisták és egyes művelt nemesek palotái, nyaralói is tükrözték. A humanista kortársak sokszor nem győzték dicsőíteni e palotákat.

A Nádasdy Tamás sárvári udvarában időző, törökországi tapasztalatairól híres humanista, Tranquillus Andronicus a következő lírai szavakkal hívta haza patrónusát: „Röpülj hát – a Te legkedvesebb feleségeddel együtt – a Te Perneszicsországodba, ahol mindig lágy a szellő, ahol annyiféle illat frissíti föl a fáradó lelket. Itt a legerősebbek a növények, a legszebbek a bokrok, a legmegkapóbbak a fák válogatott és sokszínű virágai – már itt a gyümölcsérés ideje. A víz fodrozódik, a lég egészséges, az uradalom határai gyönyörűek. Azt hiszem, Vénusz és a Gráciák együtt vannak itt.”⁷⁰ Hasonlóképpen látta Brutus Mihály Dudith András moráviai rezidenciáját: „Ez a legcsendesebb menedék, távol az emberi élet terhes munkájától; vidéki élet, major, termékeny föld, és ami a leginkább irigyléreméltó: ártatlan magány, feddhetetlen, tünyságtól mentes élet. [...] Minden vidám: a birtok, a föld, a gyönyörű palota, és ezek nemcsak szépek, hanem hasznosak is: halastavak, a közelben folyó, melyet öntözésre használnak, és mely pompás lehetőség halászatra; erdők, legelők, kövér marhák, bárányok ... [Dudith] könyvtára teli kitűnő könyvekkel, számos a legtitkosabb dolgokról. [...] Reggelire és vacsorára oly elegánsan megterített asztal vár rád, hogy a házi ételek nem a szakács művészetétől ízesek – melyet jól tud az, kinek művelt az ízlése.

a un gran principe come vostra altezza, io la posso servire benissimo et quello ch'io farò fare sarra laudato da hogni huomo di giuditio. Posso anche servire in far fare inventioni per mascherate, per tornei et altre belle cose, come alla giornata puole (?) occorere a vostra altezza serenissima; se quella vorrà anche fare un bel studio di antiquita et di medaglie, anche a questo la serviro; se quella vorrà dirizzare una bellissima libreria di hogni sorte di libri, anche in questo la potro servire.”

⁶⁹ Az idézett levélen kívül lásd még Strada Rudolfnak írt levelét: Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Familienakten, Kart. 98, Hofantiquarius 1560–1576, f. 2

⁷⁰ Barta Gábor: *Egy sikertelen humanista a 16. században (Tranquillo Andreis és Magyarország)*. In: Zombori István (szerk.): *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szeged, 1988. 72. (Magyar Országos Levéltár, Nádasdy-missiles, 1554. július 12.)

[...] Melyik királynak az udvara teljesebb ennél a magánynál?⁷¹ Dudith egyik firenzei kortársa, a nemesi származású filológus, Pietro Vettori híres volt arról, hogy mennyi örömét lelte a vidéken: könyvet írt az olajbogyó termesztéséről, és sokat tartózkodott kerti lakjában, ahol átadta magát a földművelés örömeinek, noha nem teljesen: napi néhány órában az irodalmat is „művelte”. Északi vendégeinek nemcsak Firenze művelt embereknek (*politi homines*) érdekes látványosságait mutatta meg, hanem kertjét is, miközben előszeretettel csevegett filológjáról.⁷²

A humanista major *ideájában*, melyet talán az idézett leírások jobban tükröztek, mint a valóságot, a kert számtalan képzettársítása megfért: a kert mint édenkert vagy kolostorkert keresztény asszociációkkal bírt; a kert mint a humanista kontempláció helyszíne többek között Petrarca *Vita solitaria* című művét idézte meg; a kert lehetett a civilizált diskurzus helye, mint Erasmus *Beszélgetések* című művében, de helyet adhatott a botanikus kertnek mint szabadtéri múzeumnak is.⁷³ Vettori vagy Dudith majorja, Nádasdy sárvári udvara nem csak nemesi származásuk szimbóluma volt, hanem rámutatott nemességük műveltségbeli aspektusaira is: nemességük nemcsak származásukon, hanem erényeiken, műveltségükön is alapult, azaz *vera nobilitas* volt. A „humanista” major a szabadidő (*otium*) kulturált eltöltésének volt helyszíne, vagyis a szabad idő egyetlen legitimnek számító felhasználására nyújtott lehetőséget (szemben azzal, amit az *otium* – mint az arisztokrata tunyaság szimbóluma – az antikvitás során a leginkább kifejezett).⁷⁴

Miként a kert és a reneszánsz kéjlek ideájára hatott az udvar és az udvari élet ethosza, úgy hatott a humanista kert ideája az uralkodói kerti palota jelenségére is. Akárcsak a humanista major, a 16. századi uralkodói kert sem csupán a reprezentáció és a rekreáció (*rus in urbe*) helye volt, hanem gazdag szimbolikája révén a fejedelmi identitás művelt aspektusaira is utalt. Ugyanakkor a humanista kerti menedékháznál bővebb funkcióval bírt, és egy sor kifejezetten udvari jelenségnek is teret adott: különféle multságoknak, ünnepségek-

⁷¹ „Portus vero tranquillissimus, homini defuncto gravissimis vitae laboribus, rusticatio, villa, fundus ferax, & quae est maxime expetenda, solitudo innocens, atque integra vita à nequitiae labe. [...] Laete omnia, ager, fundus, villa bellissima, tum, quarum est usus, praeter amoenitatem, summus, piscinae, proximum flumen, quo fundus alluitur, unde laculenta piscatio, caedua, silva, prata, laete armenta, greges. [...] Bibliothecam habet refertissimam: libros optimos; de reconditiis rebus scripta multa [...] Ad prandium vocamus, ad coenam: accipit mensa ita laute instructa, ut dapes inemptae nihil à coqui artificio sumant, quo magis sapiant, si quis sit, qui eruditum habeat palatum. ...” (Reuter, Quirinus (Ed.): *Andreae Dudithii de Horehowiza quondam episcopi Quinque-ecclesiensis... orationes*. Offenbach, 1610, ff. d-d1.)

⁷² Lásd Vettori levelei Johannes Cratónak és Joachim Camerariusnak ugyanazon a napon (1568. október 16.): Caselius, Johannes (ed.): *Petri Victorii Epistolarum ad Germanos missarum libri tres*. Rostochi, 1577. 95–99.; Vettori, P.: *Trattato di Piero Vettori delle lodi, et della coltivazione de gl’ulivi*. Firenze, 1574.

⁷³ Komor Ilona – Trencsényi-Waldapfel Imre (vál. és ford.): *Erasmus: Beszélgetések (Colloquia familiaria)*. Budapest, 1981.; Lauterbach, Ch.: *Gärten der Musen und Grazien. Mensch und Natur im niederländischen Humanistengarten 1522–1655*. München–Berlin, 2004. 43–113. Lauterbach megállapítja, hogy a 17. századig a kertről szóló értekezések etikai jellegűek voltak, céljuk a kertek „*verus usus*”-ának megállapítása volt. (Uo. 104).

⁷⁴ Az *otium*hoz lásd André, J.-M.: *L’otium de la vie morale et intellectuelle romaine des origines à l’époque augustéenne*. Paris, 1966; Borzsák István: *Az otium – Catullustól Tacitusig*. In: Uő.: *Dragma*. 2. kötet. Budapest, 1996. 211–219.; Vickers, B.: *Leisure and Idleness in the Renaissance: The Ambivalence of Otium*. Renaissance Studies, 4. (1990) 1–37. (A címmel ellentétben ugyancsak az antikvitással foglalkozik.); Tinkler, John F.: *Renaissance Humanism and the genera eloquentiae*. Rhetorica, 5. (1987) 286–290.

nek, zenének, táncnak. Mégis érdemes a császári kéjlakot és kertet a *respublica litteraria* kontextusába helyezni, és a reprezentációs funkciók, az itáliai reneszánsz formák recepciójának taglalásán túl a kert és a hozzá tartozó ház humanista aspektusaival is foglalkozni.

A császári család tagjai egymással vetélkedve építették kerti palotáikat.⁷⁵ Itáliai formákat idézett és a maga nemében első volt Közép-Európában az a kerti kaszinó a prágai várhegyen (a Belvedere), melyet Ferdinand felesége, Jagello Anna számára épített 1538 és 1563 között. A munkálatokat végül Ferdinánd császár második fia, a Prágában kormányzó Ferdinánd herceg fejezte be, aki maga is épített Prágában egy csillag formájú *Lusthaust*, a Hvězdát, melynek tervezésében személyesen részt vett, sőt terveit szignálta.⁷⁶ Valószínűleg ennek a vállalkozásnak a hatására 1555-ben a Bécsben tartózkodó cseh választott király (akinek a trónöröklése ekkor még nem volt eldöntött kérdés⁷⁷), Miksa is elszánta magát, hogy a Práter szigetén egy hasonló funkciójú kertet és egy „igazán királyi épületet” alakítson ki „hatalmas költséggel, különböző márványokkal bevont termekkel és kutakkal, gyönyörű festményekkel, ezüstrrel, arannyal és más élénk színekkel díszített [falakkal], egy hatalmas, szinte végtelen területen, melyet különböző növényritkaságok és tölgyek népesítenek majd be.”⁷⁸

Miksa kerti palotájának érdekessége, hogy leírása ránk maradt a filológus, egyetemi tanár Georg Tanner tollából, melyet a matematikus, asztronómus, doktor és retorikatanár Paulus Fabritius verses dedikációja kísért.⁷⁹ Mindkét írás tipikus humanista szellemben íródott: célja az volt, hogy Miksa vállalkozását klasszikus jelmezbe öltöztetve tárja az utókor elé. A szerző, Tanner tizenhat évnyi peregrinációt követően csak nemrég tért vissza Bécsbe, és ezzel a művével szeretett volna a király kegyeibe férkőzni, egyszersmind emléket állítani elhunyt patrónusának, a bécsi városatyának, Sebastian Huetstockernek, aki a kivitelezési munkálatok irányítója volt. Tanner beszámolt róla, hogy Huetstocker figyelmét a humanista orvos és egyetemi tanár, Johannes Ludovicus Brassicanus hívta fel a perzsák, görögök és rómaiak kertkultúrájára, melynek hatására a tervet az egykori városatya antik

⁷⁵ Áttekintést nyújt erről Kaufmann: *Court, Cloister and City*, 138–166.

⁷⁶ Lietzmann: *Das Neugebäude*, 174–176.; Bůžek, V.: *Erzherzog Ferdinand als Statthalter von Böhmen – Residenz, Hof, Alltagsleben und Politik*. In: Kaiser Ferdinand I.: Das Werden der Habsburgermonarchie, 283–295.; Kaufmann: *Court, Cloister and City*, 147–148.

⁷⁷ Fichtner: *Emperor Maximilian*, 50–62. Lásd még *Relationen venetianischer Botschaften*, 218.

⁷⁸ „Ante biennium clementissimus Rex Maximilianus magnificis sumptibus regiam plane domum magna coenaculorum et puteorum marmore incrustatorum varietate, elegantissimis picturis, auro argento, aliisque vivis coloribus ornatissimam, in ingenti ac fere immenso campo inusitatae agnitudinis populis et quercubus refertissimo extrui curavit”. Idézi Chmel, Josef: *Die Handschriften der K. K. Hofbibliothek in Wien*. Band 2. Wien, 1841. 282.

⁷⁹ *Maximiliani Bohemiae regis Viennae ad Danubii ripas amoenarii ad puteum cervinum et horti et veteris quincuncis descriptio*: ÖNB, Codex 8085. Mindkettőt kiadja Chmel: *Die Handschriften*. Band 2. 276–292. Tannerhez lásd Gall, F.: *Georg Tanner. Ein Waldviertler Gelehrter des 16. Jahrhunderts*. In: Flieder, V. (Hrsg.): *Festschrift Franz Loidl zum 65. Geburtstag*. Band 2. Wien, 1970. 118–131.; Aschbach: *Geschichte der Wiener Universität*, 279–289.; Bibl, V.: *Nidbruck und Tanner*. Archiv für Österreichische Geschichte, Jg. 85. (1898) 379–423. Fabritiushez lásd Aschbach: *Gesichte der Wiener Universität*, 187–193.; Kaufmann, T. DaCosta: *Astronomy, Technology, Humanism and Art at the Entry of Rudolf II into Vienna, 1577*. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien, Jg. 85–86. (1989–1990) 105–107.

modellekhez igazította – Miksa nagy megelégedésére, aki, mint megtudjuk, szintén beleszólt a tervezési munkálatokba.⁸⁰

Figyelemreméltó, hogy Miksa – akárcsak öccse, Ferdinánd – igyekezett bekapcsolódni kerti palotája megtervezésébe. A főhercegek – mint ezt többen is feljegyezték róluk – más manuális tevékenységet, alkotó munkát sem vetettek meg. A velencei követ, Juan Michiel Cavalier szerint Miksa „a saját kezével dolgozott arannyal, ezüsttel, valamint olajat, vizet és ásványokat desztillált, melyekről csodálatos titkokat ismert”; ugyanakkor Ferdinánd üveg-fújásáról, miniatúrafestéséről is tudomásunk van.⁸¹ E források valóságértéke vagy különösége kevésbé érdekes, mint inkább az a normatív elvárás, melyet tükröztek: egy fejedelemtől nemcsak kerti pihenőhely építését várták el kortársai és alattvalói, hanem kézügyességének, művészeti képességeinek kipróbálása is illő elfoglaltság lehetett számára.⁸² Érdemes ismét hangsúlyozni, hogy kerti ház, nyaraló építése, kémiai kísérletek folytatása vagy kisebb művészeti tevékenységek éppúgy beletartoztak a humanista repertoárba, mint a fejedelmi szabadidős foglalkozások körébe.

Bármennyire is dicsőítette és klasszicizálta Georg Tanner Miksa kertjét és palotáját a Práteren, műve kéziratban maradt: Miksát láthatólag érintetlenül hagyta a humanista hírverés lehetősége. A tíz évvel később épülő, császári hatalmát reprezentálni hivatott kert és reneszánsz „kéjlak”, a *Neugebäude* tervezésekor már nem esik szó az antik előképekről, annál inkább a kortárs villák meghaladásáról. Ekkor Miksa személyesen fordult többek között római követéhez, Gróf Arcóhoz: „Azt is szeretnénk, hogy kerítsél számunkra különböző régiségeket, melyekre szert lehet tenni, művészeket és kifinomultakat, melyek kerti díszeként szolgálhatnak. A pápának és a hatalmasabb kardinálisoknak bőségesen van ilyenekből, különösen ennek a pápának, aki, úgy tűnik, nem nagyon törődik velük. Éppen ezért azt gondoljuk, hogy tőle sokkal könnyebben megszerezheted őket, mint valamely másik pápától, akinek efféle dolgok nagyobb örömet jelentenek. Kérjük továbbá azoknak a [méltóságoknak] a kertjének a rajzát, akik különösebb híresek ... Hasonlóképpen kérünk téged, hogy juttasd el hozzánk néhány művészi kút és grotta mását, továbbá ritka és kivételes gyümölcsök csíráját és magját, melyet a tavasz beálltával elvethetünk, elültethetünk és felnevelhetünk. És bármilyen más antik tárgyra vagy kerti díszre lelsz, mely méltóságunkhoz illőnek tűnik, szerezd meg, és küldd el számunkra.”⁸³

⁸⁰ Brassicanushoz lásd Hartl, W. – Schrauf, K.: *Nachträge zum dritten Bände von Joseph Ritter von Aschbach's Geschichte der Wiener Universität. Die Wiener Universität und ihre Gelehrten 1520–1565*. Wien, 1895. 101–128.

⁸¹ „... soleva lavorar di sua mano in cose d'oro et d'argento; hora attende a destillationi d'olii, d'acque et di minere, nelle quali sa mirabili secreti.” Lhotsky, *Die Geschichte der Sammlungen*, vol. I, 157.; Kaufmann: *Court, Cloister and City*, 148. Külön kegy jele volt, hogy Miksa kedvenc udvari orvosának adta Ferdinánd egyik ebédlő asztalát, amelybe sajátkezűleg véste bele kedvenc latin mondásait. Adam, Melchior: *Vitae Germanorum Medicorum*. Heidelberg, 1620. 275.

⁸² See Kaufmann, *Court, Cloister and City*, 148.

⁸³ „Deinde volumus etiam, ut nobis conquiras varias antiquitates, quae haberi possunt, artificiosissimas et elegantissimas ad ornatum hortorum spectantes, quas cum pontifici tum potioribus cardinalibus in copia suppetere et utique superstite hoc pontifice, qui talia videtur non magnopere carere, te multo minore negotio adepturum arbitramur quam sub alio quopiam pontifice, qui ex istius modi rebus plus delectationis capiet, quin et hortorum ipsorum, qui prae caeteris sunt celebres ..., desideramus habere effigiem. Sic quoque cupimus nobis a te transmitti figuras artificiosorum fontium ac grottas aliquot necnon variorum et exquisitorum fructuum germina et semina, que ineunte vere inserere, plantare et seminare possimus. Et quicquid denique antiquitatum vel ornamentorum hortensium egregii operis et quod nobis dignum videatur invenire poteris, id fac ut nancisci nobisque mittere queas.” Idézi Lietzmann: *Das Neugebäude*, 64–65. 37. jegyzet.

Nemsokára a pápa, a kardinálisok értékes felajánlásokat tettek. A ferrarrai kardinális, Ippolito d'Este például megígérte, hogy híres Tivoli kertjének terveit megküldi, Jacopo Strada pedig a mantovai kerti palota, az V. Károly által is megcsodált Palazzo Tè mását készítette el, de a végső tervben spanyol, bajor és török elemek is fellelhetők (Strada az épület megépítésében is aktívan részt vett).⁸⁴ A császár minden igyekezete ellenére a *Neugebäude* nem sikerült élete során befejezni, sőt a felajánlott műkincsek jó része, feltehetőleg elsősorban a szállítás nehézségeiből és költségeiből kifolyólag, el sem jutott Bécsbe.

A császárok botanikai érdeklődése

Érdekes, hogy a császári gyűjtemény számára készülő új *Lusthaus* tervébe milyen szervesen illett a növényi ritkaságok meghonosításának szándéka. A kertek iránti kifinomult érdeklődés az uralkodás egyik természetes aspektusának tekinthető: ritka növények és egzotikus állatokkal teli kert kialakítása növelte az udvar fényét, elismerést váltott ki az alattvalókból, kifejezte a császár távolra nyúló társadalmi kapcsolatait, műveltségét, egyszerűen az uralkodó reprezentációs lehetőségei (és a 16. században egyre inkább kötelezettségei) közé tartozott.

Miksa császár, aki kertjeiben számos vadállatot tartott, már fiatal korában, 1552-ben egy szenzációt keltő egzotikus állattal hívta fel magára a figyelmet. A Spanyolországból visszatérő herceget a magyar huszárok mellett a portugál király ajándékként egy elefánt is elkísérte. Az Ausztrián áthaladó szerencsétlen állat zoológiai kíváncsiságot legfeljebb néhány bécsi literátusból válthatott ki, annál inkább megmaradt a nép emlékezetében. Rövidesen bekövetkező halála után a már említett Huetstocker irányításával kifőzték és lemérték csontjait, majd egy elefántcsont széket készíttettek az uralkodó számára.⁸⁵

A növényi és állati ritkaságok, illetve a kert iránti szenvedély azonban nem csak reprezentációs funkciókkal bírt, hanem hozzátartozott a művelt császár szerepéhez. Juan Michiel Cavalier, aki Miksa alkímiai érdeklődéséről beszámolt, rámutatott, hogy a *Neugebäude* „igazán királyi vagy császári” kertjének építése még ennél is jobban lekötötte az uralkodót, melybe minden idejét beleölte, ami a hivatalos kötelezettségeken (*negotii*) túl megmaradt számára.⁸⁶ Ferdinánd, aki Prágában és Bécsben egyaránt megpróbált gyümölcsfákkal és növényritkaságokkal ékeskedő kerteket létrehozni, hasonlóképp lelkesedett a kertjeiért. Egyik udvari kamarása, akinek háza a császári kertre nézett, beszámolt róla, hogy e kertben „Ő királyi méltósága reggel és este többször is *rekreációval* tölti idejét”.⁸⁷ A növényritkaságok iránti érdeklődés az egyik legjellemzőbb jegye volt a késő 16. századi *res-publica litterariának*: a botanika is a gyűjtési láz egyik aspektusának számított. A botanikai tudás 16. századi felhalmozódása azon a kommunikációs rendszeren alapult, melybe az uralkodók is – akarva, akaratlan – bekapcsolódtak. Az uralkodó kiművelt érdeklődési köre alkalmat adott a tanult alattvalók gesztusgyakorlására, mellyel nem csak lekötelezhették

⁸⁴ Lietzmann: *Das Neugebäude*, 29. 165. jegyzet és 185–198.; Louthan: *The Quest for Compromise*, 43–44. A Palazzo Tè rajza: ÖNB Cod. 9039.

⁸⁵ Lietzmann: *Das Neugebäude*, 33–34; Altfahrt: *Die politische Propaganda* (1981), 78.

⁸⁶ „Oltre le quali occupationi ne ha al presente un'altra di grandissimo suo gusto, nella quale vi mette tutto quel tempo che può robbare alli negotii, che è la fabbrica d'un giardino una meza lega lontana da Vienna, cosa per dover riuscir, finita che sia, regia veramente et imperiale.” Idézi Lhotsky: *Die Geschichte der Sammlungen*, 157.

⁸⁷ Lietzmann, H.: *Ferdinand I. Verdienste um die Gartenkunst*. In: Kaiser Ferdinand I.: *Das Werden der Habsburgermonarchie*, 259–263. „Eure Königl. Majestät zu morgens und abends mehrertheils die Recreation haben.” (Uo. 262.)

a fejedelmüket, hanem felhívhatták a figyelmét műveltségbeli kvalitásaikra is. Nádasdy Tamás és Kanizsay Orsolya gyümölcsstermesztése, illetve gyümölcsstermesztésük rendszeres megküldése az udvarnak tehát ebbe a társadalmi és kulturális kontextusba illesztendő. Jellemző, hogy a kerttel kapcsolatos tevékenység volt az a „tudományos” terep, melyen keresztül a nők a leginkább be tudtak kapcsolódni a 16. századi *respublica litteraria* kommunikációs rendszerébe.⁸⁸ A Nádasdy–Kanizsay levelezésből az is kitűnik, hogy a gyümölcsstermesztésből az előkelő körök sportot űztek, és a császári udvarba beérkezett gyümölcsöket versenyeztették: „Az pályát te nyerted királyné asszonnál az muskotál körtvélylyel – írta feleségének az »ő vén nádorispánja« –, légy érte az dinnyepályáért is.”⁸⁹

A császári érdeklődés a kert iránt tehát beleillett a *respublica litteraria* divatjába, de semmiképp sem tekinthető annak fő forrásának, még ha egyes szakértők alkalmazása révén ideig-óráig példával járhatott is elől. A császári botanikusok közül a legkiemelkedőbb a számos magyarországi kapcsolattal is rendelkező Carolus Clusius volt, aki azonban Rudolf uralkodásával elvesztette *praefectus horti Caesarei* tisztségét.⁹⁰ Még mint fiatal főherceg, Miksa spanyolországi tartózkodása idején érdekes növényt küldött Clusiusnak, később császárként – Johannes Crato császári orvos ajánlására – szolgálatába fogadta.⁹¹

Itt említendő meg az 1553–1555 közötti konstantinápolyi küldöttség, melyhez számos, világraszóló felfedezés kötődik, egyebek mellett az első tulipánok, orgonák és vadgesztenyefák európai elterjedése. A tudományos sikereket főleg a *Török Levelekről* híressé vált Augerius Busbequius (Ogier Ghiselin de Busbecq) császári diplomata nevéhez fűzte az utókor, aki nemcsak botanikai, zoológiai és ornitológiai újdonságokat gyűjtött, hanem görög kéziratokat is.⁹² Érdemes azonban hangsúlyozni, hogy a követség magyarországi résztvevői hasonló színvonalú gyűjtőmunkát folytattak. Köztük volt a klasszikus örökség iránt egyaránt érdeklődést mutató Zay Ferenc Szolnok és Eger várnagya, Verancsics Antal pécsi püspök, valamint a Fuggerek ügynöke, a hatalmas könyvtárral rendelkező Hans Dernschwam – az utóbbi kettő szintén írásba foglalta úti élményeit.⁹³ Az Augustus császár tet-

⁸⁸ Egmond: *Correspondence and natural history in the sixteenth century*, i. m.

⁸⁹ „Szerelmes Orsikám ...”, 205. (1558. június 22.). A gyümölcsök a levelezés állandóan visszatérő témái. (Hasonlóképp, „cseresznyeversenyről” is tudunk.) Szakály Ferenc: *Sárvár mint helyi kulturális központ*. In: Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11. Sárvár, 1999. 94–95. Vö. Batthány Boldizsár botanikai érdeklődésével és kertjével. Bobory Dóra: *Batthány Boldizsár és humanista köre. Erudíció, természettudomány és mecénatúra egy 16. századi magyar főúr életében*. Századok 139. (2005), 4. sz. 929–935.

⁹⁰ Fichtner, *Emperor Maximilian*, 101.

⁹¹ Clusius élete legtermékenyebb periódusát töltötte Bécsben 1573 és 1587 között. A rávonatkazó irodalomból lásd Hunger, F. W. T.: *Charles de l'Escluse*. 'S-Gravenhage, 1942.; Istvánffy Gyula: *A Clusius-codex mykologiai méltatása adattokkal Clusius életrajzához = Études et commentaires sur le code de l'Escluse, augmentés de quelques notices bibliographiques*. Budapest, 1900.; *Carolus Clusius und seine Zeit: Symposion in Güssing 1979: Vorträge*. (Eisenstadt, 1973.) Vámbéri, G.: *Freundschaft von Carolus Clusius und Balthasar III. Batthyány*. Janus, Jg. 63. (1976) 185–191. Továbbá Aschbach: *Geschichte der Wiener Universität*, 350.; Evans: *Rudolf II*, 119–120.; Fichtner: *Emperor Maximilian*, 101.

⁹² Unterkücher, F.: *Hugo Blotius und seine ersten Nachfolger (1575–1663)*. In: Stummvoll, J. (Hrsg.): *Geschichte der Österreichische Nationalbibliothek*. Band 1. Wien, 1968. 119–121.

⁹³ A követségről és Verancsicsról lásd Birnbaum, M. D.: *Humanists in a Shattered World. Croatian and Hungarian Latinity in the Sixteenth Century*. Ohio, 1985. 213–240. Dernschwam szerepéről Uő.: *Kinek dolgozott Hans Dernschwam?*. In: Békési I. et al. (eds.): *Régi és új peregrináció*. 2. kötet. Budapest–Szeged, 1993. 680–685. Könyvtáráról lásd: Berlász Jenő–Keveházi Katalin–Mónok István (szerk.): *A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke*.

teit megörökítő *Monumentum Ancyranum* felfedezése és hí leírása Derschwam, Verancsics és különösen a püspök hét nyelven tudó humanista titkára, Belsius János érdeme volt, melyért kitüntetésül, Oláh Miklós kérésére, Ferdinánd nemesi ranggal jutalmazta.⁹⁴ A küldöttség másik nagy felfedezése a negyedik századi görög Dioszkuridész-kézirat (*Materia medica*) volt, melynek jelentősége akkor értékelhető igazán, ha azt a már megjelent, Ferdinánd főherceg, sőt a cseh rendek által is támogatott Pietro Andrea Mattioli Dioszkuridész-kiadása, valamint Zsámboky János ezt meghaladni vágyó kiadástervezetének viszonylatába helyezzük el.⁹⁵ A konstantinápolyi követjárások tehát mindenképpen ösztönzőleg hatottak Bécs kulturális életére, növelték a bécsi humanisták presztízst; azonban az a tény, hogy a diplomáciai utakból a művelt diplomaták kulturális tőkét tudtak kovácsolni a világra nyitott humanisták táborában, egyedül az utazók személyén múlt. (Persze hozzátehetjük, hogy kiválasztásukban Ferdinándnak és Miksának is szerepe volt – még ha ezekért az utazásokért nem is igen tülekedtek.) Az itt felsorolt tényezők tehát nem a császárok természettudományos érdeklődését vagy kezdeményezéseit igazolják;⁹⁶ éppen ellenkezőleg: a humanista kezdeményezések felkarolása, részben annak köszönhető, hogy azok megfeleltek a császári műveltség színvonalának és kulturális szokásainak, részben pedig annak, hogy a császárok felismerték a bennük rejlő reprezentációs lehetőségeket.

Az udvari ünnepek humanista tervezői

Jacopo Strada Ernő főhercegnek címzett munkaaajánlatában nemcsak a reneszánsz kéjlok és a hozzá tartozó kert, hanem lovagi tornák, álarcos ünnepek tervezését és kivitelezését is megemlíti. A császári ünnepek ebben az időben valóban a humanista képzelőerő nyílt

Szeged, 1984. Derschwam útleírása: Tardy Lajos (kiad. és ford.): *Hans Derschwam: Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*. Budapest, 1984. 135–504. és Babinger, Franz (Hg.): *Tagebuch einer Reise nach Konstantinapel und Klein-Asien*. München–Leipzig, 1923.; Verancsics írását először kiadta Fortis, Alberto (Ed.): *Viaggio in Dalmatia*. Venetiis, 1774. Zay Ferencre és szerepére lásd Thallóczy Lajos: *Csömöri Zay Ferencz 1505–1570*. Budapest, 1885. 71–106.; Busbequiusra lásd Forster, Thornton. Ch. – Daniell, F. H. B.: *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*. Vol. 1–2. London, 1881.; Martels, Z. von: *On his Majesty's Service. Augerius Busbequius, Courtier and Diplomat of Maximilian II.* In: Kaiser Maximilian II.: Kultur und Politik, 169–181.

⁹⁴ Tardy Lajos–Moskovszky Éva: *Zur Entdeckung des Monumentum Ancyranum*. Acta Antiqua Acad. Scient. Hung. T. 21. (1973) fasc. 1–4. 375–401; Birnbaum: *Humanists in a Shattered World*, 227–228.

⁹⁵ Mattioli, P.: *Commentarii in libros sex Pedacii Dioscoridis de medica materia*. Venetiis, 1554. Ferdinánd császár Mattiolit a császári tanácsosi címmel és nemesi ranggal tüntette ki. Aschbach: *Geschichte der Wiener Universität*, 344.; Ferdinánd főherceg és a cseh rendek mecénási szerepére lásd *Jahrbuch*, 11. (1890), no. 7301., 7370–71., 7374.; 12. (1891) no. 7958., 7965. Zsámboky erőfeszítéseit összegzi Gerstinger, Hans (Hrgb.): *Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsámboky) 1554–1584*. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philologische-Historische Klasse. Sitzungsberichte, Jg. 255. (1968) 296–302. A Dioszkuridész-kézirat és Zsámboky *Icones veterum aliquot ac recentium medicorum philosophorumque* (Antverpiae, 1574) című albumának összefüggésére lásd Visser, A.: *From the Republic of Letters to the Olympus: The Rise and Fall of Medical Humanism in 67 Portraits*. In: Van Dijkhuizen, Jan Frans et al. (eds.): *Living in Posterity: Essays in Honour of Bart Westerweel*. Hilversum, 2004. 299–313. (Az interneten is megtalálható.) Egy másik kiemelkedő kéziratot, a Zonarasz-kódexet Derschwam egyenesen a bizánci császárok egyik lezármazottjától vette. Tardy Lajos: *Egy éles szemű, hideg szívű krónikás a 16. századból*. In: Hans Derschwam: *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*, 51.

⁹⁶ Vö.: Lietzmann: *Das Neugebäude*, 166–168.

terepét jelentették. Bár megtervezésükbe és kivitelezésükbe csak néhány kivételezett, művelt udvari ember kapcsolódhatott be, ezek az ünnepségek a késő reneszánsz udvari kultúra kiemelkedő és jellegzetes eseményei voltak. A tradicionális kötöttségek ellenére a kreativitásra számtalan lehetőség nyílt: ami a kortársaknak leginkább számított, az amúgy is precedensbeli vagy dekoratív részletekben történő változások voltak.⁹⁷ A legtöbb manierista udvari ünnepségen a lovagi tornák még mindig kiemelkedő fontossággal bírtak, de még ezek a középkorias események is új üzenetet hordoztak. Burgund példákat követve a bécsi lovagi tornák a humanista részvételnek köszönhetően drámai színművekké váltak, melyekben a kosztümös lovagok a megtervezett forgatókönyv alapján előre megírt szövegeket is elmondtak.⁹⁸

1571-ben Károly főherceg és Bajor Mária esküvőjén a drámai lovagi torna tervezője a Bécsben élő humanista, Johannes Baptista Fonteius és a híres festő, a kosztümök megtervezéséért is felelős Giuseppe Arcimboldo volt.⁹⁹ Ez a tipikus késő humanista (vagy manierista) esemény azokhoz a művelt udvaroncokhoz és császári vendégekhez szólt, akik képesek voltak a precedensbeli részleteken túl a torna gazdag mitológiai, történeti, földrajzi, csillagászati, és kozmológiai utalásainak megértésére. Az exkluzív császári ünnepségeken a „tanulatlanoknak és közönségeseknek” (*indocti et insulsi*) nem volt helyük,¹⁰⁰ de a művelt nézőseregnek sem volt egyszerű feladvány az események értelmezése, ezért előre kiosztott brosúrákban tájékozódhattak a szereposztásról és a főbb történésekről. 1571-ben a lovagok emblematisztikus megjelenítői voltak a négy elemnek, a négy évszagnak, Európa szeleinek, a hét szabad művészetnek, a négy virtusnak, a bolygóknak, a kontinenseknek és különféle egzotikus vadállatoknak. A Juno és Europa között zajló háború története egyszerű volt, de annál gazdagabb allegorikus jelentésekben. Maga Miksa császár „télnek” öltözött (tehát az év első évszakát jelenítette meg), és a germánok – Europa negyedik lányának – csapatát vezette: trombitásuk a bóra volt.¹⁰¹

1577-ben a csillagászati utalások váltak Rudolf első bécsi bevonulásának legfőbb sajátosságává.¹⁰² A bevonulás meghatározó kelléke az a két diadalív volt, melyet a már említett polihisztor, Paulus Fabritius tervezett. Császári és Habsburg dinasztikus szimbolika, mitológiai figurák, antik történeti jelenetek és a virtusok megszemélyesítői mind részét képezték a diadalívek dekorációjának. Az egyik kapuhoz Rudolf császár és az elhunyt Miksa

⁹⁷ Nem véletlenül maradtak ránk az udvari ünnepségek ülésrendjei, kellékeinek, menetének leírása oly híven. Lásd Pálffy Géza: *Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról*. Századok, 138. évf. (2004) 5. sz. 1005–1102.

⁹⁸ Kaufmann, T. DaCosta: *Variations on the imperial theme in the Age of Maximilian II and Rudolf II*. New York, 1978. 18.; Pfaffenbichler, M.: *Das Turnier zur Zeit Kaiser Ferdinands I. in Mitteleuropa*. In: Kaiser Ferdinand I.: *Das Werden der Habsburgermonarchie*, 277–281.

⁹⁹ Vocelka, Karl: *Habsburgische Hochzeiten 1550–1600*. Wien–Köln–Graz, 1976. 47–98.; Kaufmann, T. DaCosta: *Arcimboldo's Imperial Allegories*. Zeitschrift für Kunstgeschichte, Jg. 39. (1976) 275–296.

¹⁰⁰ Paulus Fabritiust idézi Kaufmann: *Astronomy, Technology*, 108–109.

¹⁰¹ Ezek a tipikusan németekhez kötődő – itáliai – asszociációk (a hideg és az észak-keleti szél, a bóra) a déli megfigyelők cinizmusára is okot adhattak. Paolo Giovio szerint az itáliaiak szégyenére a germánok már nem elégedtek meg katonai fölényükkel, hanem a *buone lettere* terén is megelőzték őket, amit ironikusan a német klímával (*fertilità del Clima Allamano*) magyarázott, mely szerinte a jeget, a havat s a hideg bórát jelentette. Giovio, P.: *Le iscrizioni poste sotto le vere immagini de gli huomini famosi; le quali à Como nel Museo del Giovio si veggiono*. Firenze, 1552. 233.

¹⁰² Kaufmann: *Astronomy, Technology*, 99–121.

szobrai társultak, melyek alatt hatalmas kőbolygók forogtak. A Miksa alatt elhelyezett bolygó az égi szférát jelképezte Ptolemáiosz elképzeléseivel összhangban – amint arról egy latin nyelvű felirat értesítette a nézőt –, míg Rudolf bolygója a kopernikuszi glóbuszt jelenítette meg.¹⁰³ Fabritius tehát képes volt kora központi tudományos problémáját, a két kozmológiai rendszer összehangolásának kérdését mindenki számára világosan megjeleníteni: az már a nézőn múlt, hogy e vizuális párbeszédből konfrontációt, esetleg Rudolf trónra lépése kapcsán a kopernikuszi rendszer győzelmét vagy éppen harmóniát olvasott ki. Zsámboky János, aki az eseményekről tájékoztatta az udvartól ideiglenesen eltávozott Johannes Cratót, arról is beszámolt, hogy ez alkalomból Rudolf tiszteletére hat különböző (valószínűleg antik) történetet reprezentáló diadalívet rajzoltatott, és egyben szolgálatban maradásáért folyamodott.¹⁰⁴ Az 1577. évi bevonulás megtervezéséből kimaradt Zsámboky „magán” diadalívei feltehetőleg kiválóan megjelenítették humanista műveltségét, utaltak tervezői képességeire, valamint titkon arra is, hogy ő és a császár – e nehezen megfeythető kulturális rejtvény értői – legalább az élet egy síkján összetartoznak.

Az udvari ünnepek tervezői általában az udvari humanisták, egyetemi tanárok köréből kerültek ki: az 1563-ban Miksa bécsi bevonulására készült diadalív tervezője az udvari történész, Lazius volt;¹⁰⁵ 1572-ben Rudolf magyar koronázási ünnepségéhez a Bécsben tartózkodó filológus, Stephanus Pighius asszisztált, felelevenítve a római *Equitum Transvectio* ünnepének témáját, mely „kiválóan alkalmas arra, hogy egy fiatal herceget az erények szeretetére tanítsunk”.¹⁰⁶

Külön említést érdemelnek azok a humanista kezdeményezések, melyek 1558-ban a császárkoronázásról visszatérő Ferdinánd bécsi ünnepléséhez kötődtek.¹⁰⁷ A császári bevonulást követő napon, szokás szerint, különböző rendek, testületek és magánszemélyek adták át ajándékaikat az uralkodónak. A már említett, katolikus buzgalmáról ismert Georg Eder, az egyetem rektora egy versgyűjteményt nyújtott át az uralkodónak, benne saját beszédével, valamint Zsámboky János több versével. Az események krónikása a kötet kapcsán megjegyezte, hogy kevesen hitték volna, hogy Bécsben ennyi költő van.¹⁰⁸ A megtisztelő ajándékokra reagálva a császári alkancellár, a művelt Jakob Jonas biztosította az egyetem testületét, hogy a császár hálája nem fog elmaradni: valóban, Ferdinánd nemsokára meg-

¹⁰³ Kaufmann: *Astronomy, Technology*, 103–104.

¹⁰⁴ Gerstinger: *Die Briefe des Johannes Sambucus*, 220. (1577. június 18.) A kézirat valószínűleg elveszett.

¹⁰⁵ Wünsch, Josef: *Die Einzug Maximilians 1563. Berichte und Mitteilungen des Altertum-Vereins zu Wien*, Jg. 46–48. (1914) 9–34.; Louthan: *The Quest for Compromise*, 35.

¹⁰⁶ A szóban forgó herceg Karl Friedrich von Kleve, aki 4000 tallért költött saját pénzéből az eseményre. Louthan, H.: *The Imperial Court of Maximilian II: Two Excerpts from Hercules Prodicus*. Comitatus, vol. 23. (1992) 105.; Pighius, S.: *Hercules Prodicus, seu principis juventutis vita et peregrinatio*. Antwerp, 1587. 187.; Pighius levele Lipsiushoz: De Vocht, H. (ed.): *Stephen Pighius and his Epistolarium*. Louvain, 1959. 311–313. (1572. szeptember 9.) Robert Lindell érdekesnek ígérkező cikkét sajnos nem találtam: *Hercules Prodicus and the Coronation of Rudolf II as King of Hungary*. In: Chiabò, M. – Doglio, F. (ed.): *Mito e realtà del Potere nel Teatro: Dall'antichità classica al Rinascimento*. Roma, 1988. 335–354. Lásd még Galavics Géza: *A magyar királyi udvar és a késő reneszánsz udvari képzőművészet*. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Budapest, 1987. 228–248.

¹⁰⁷ Ferdinand bevonulását megörökítette Petrus a Rotis Belga: *Triumphus quo D Ferdinandus ... Vienne a suis exceptus est, Descriptio*. Vienna, 1558. Számtalan kisebb kiadvány, pamflet született ez alkalomból.

¹⁰⁸ Petrus a Rotis, *Triumphus quo D Ferdinandus*, f. Giii; Eder, Georg (ed.): *Triumphus D Ferdinando I. ... Archigymnasii Vienstis nomine pro foelicibus Imperii auspiciis renunciatus*. Vienna, 1558.

erősítette az egyetem privilégiumait, és számos tagjának nemességét ajándékozott.¹⁰⁹ Ahhoz is hozzájárult, hogy az ünnepségek alkalmából a költőkoronázások és a skolasztikus *disputationes quod libetianae* hagyományát felelevenítsék, igaz, az utóbbinak a humanisták új nevet találtak: ógörög mezbe öltöztetve *disputationes Leontinas*nak nevezték.¹¹⁰ Valószínűleg mindkét gondolat mögött a rektor, Georg Eder állt, aki valószínűleg a befolyásos művelt tanácsosok – Jakob Jonas, Georg Sigismund Seld és Sigmund Herberstein – támogatását is megszerezte.¹¹¹ A *poeta laureatus* címet elsőként Paulus Fabritius oszthatta ki a bölcsészeti kar és az e célból létrehozott *Collegium poeticum* nevében. Akárcsak az udvari ünnepségek számos motívuma, ezek a humanista játékok is I. Miksa császár idejére mennek vissza, aki először engedélyezte a költőkoronázást a híres német költőnek, Conrad Celtisnek, aki halálakor ezt a privilégiumot a bécsi egyetem bölcsészeti karára hagyta.¹¹² Nem sokkal Ferdinánd halála után a *Collegium poeticum* és a költőkoronázás hagyománya a feladás homályába merült.¹¹³

A császári könyvtár

Miksa császár „kultúrpolitikájának” egyik sokat emlegetett tényezője a császári könyvtár létrehozása 1575-ben, pontosabban az első állandó császári könyvtáros kinevezése a magyarországi kapcsolatai miatt is jól ismert flandriai humanista, Hugo Blotius személyében.¹¹⁴ Ebben a történetben is némiképp megkérdőjelezhető a császár kezdeményezése, még ha a könyvtárral való törődése nem is. Már az 1550-es években Miksa főherceg támogatásával Caspar Nidbruck széleskörű gyűjtőmunkát folytatott, majd a császárkoronázás évében Miksa a könyvtár rendezéséről is döntött; ezt a rövidebb munkálatot a fiatal udvari familiáris, Zsámboky János irányította.¹¹⁵ Jóllehet Miksa császárként még mindig szánt némi pénzt a gyűjtemény bővítésére, és tárgyalásokba kezdett Zsámboky kéziratának fel-

¹⁰⁹ Aschbach: *Geschichte der Wiener Universität*, 59.

¹¹⁰ Aschbach: *Geschichte der Wiener Universität*, 58–65. és 188. (A *leontinas* szó eredetére uo. 65, 1. jegyzet.); Bradish, J. A.: *Dichterkrönung im Wien des Humanismus*. *Journal of English and Germanic Philology*, vol. 36. (1937) 367–383.; Mertens, D.: *Zu Sozialgeschichte und Funktion des poeta laureatus im Zeitalter Maximilian I.* In: *Gelehrte im Reich*, 327–348.

¹¹¹ Mühlberger: *Ferdinand I. als Neugestalter der Universität Wien*, 273.

¹¹² Celtis *sodalitas danubiana* idején az említett disputációk hagyománya is élt. A *sodalitas*ra és Celtisre lásd Klaniczay Tibor: *A Sodalitas litteraria Danubiana*. In: *Uő.: A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*. Budapest, 1993. 50–78.

¹¹³ Johannes Mylius *Poëmata* (s.l., 1568) című versgyűjteménye ugyan még tartalmazott egy 1565-ös, Miksától származó *poeta laureatus*-t.

¹¹⁴ Louthan: *The Quest for Compromise*, 53–66.; Unterkücher: *Hugo Blotius und seine ersten Nachfolger*, 82–120.; Smital, O.: *Miszellen zur Geschichte der Wiener Palatina*. In: *Festschrift der Nationalbibliothek in Wien zur Feier des 200jährigen Bestehens des Gebäudes*. Wien, 1926. 771–794. Blotiusra még lásd Leitner, Gertraud: *Hugo Blotius und der Strassburger Freundeskreis*. (Doktori disszertáció a Bécsi Egyetemen.) Wien, 1968.; Brummel, Lee: *Twee Ballingen's Lands Tijdens Onze Opstand Tegen Spanje. Hugo Blotius (1534–1608) Emanuel van Meteren (1535–1612)*. Den Haag, 1972. Magyarországi kapcsolataira lásd Mencsik Ferdinánd (kiad.): *Blotz Hugó levelezése a magyarokkal*. *Történelmi Tár*, 8. évf. (1907) 199–227.; *Uő.: A Páduában tanuló Blotz Hugó levelezése erdélyi és magyarországi barátaival (1571–1574)*. Erdélyi Múzeum, 5. évf. (1910) 22–48.

¹¹⁵ Bibl, Viktor: *Nidbruck und Tanner*. *Archiv für Österreichische Geschichte*, Jg. 85. (1898) 379–423.; Almási Gábor: *Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533–1589) és Zsámboky János (1531–1584)*. *Századok*, 139. évf. (2005) 4. sz. 889–922., 5. sz. 1131–1168.

vásárlásáról is, Zsámboky, Busbequius és Strada gyűjteményei csak a lényegesen bőkezűbb mecénás, Rudolf uralkodása alatt olvadtak bele a császári gyűjteménybe.¹¹⁶ A könyvtárosi állás létrehozásán, Zsámboky állítása szerint, a császár legalább három éven át gondolkozott (elképzelt, hogy ez a kérdés épp a magyar humanista javaslatára merült fel), de Blotius megbízásához, úgy látszik, ennyi sem volt elég.¹¹⁷ Blotius sikerének titka befolyásos patrónusainak támogatásában rejlett, akiket a legnagyobb következetességgel nyert meg magának az évek során. Ezt a célt szolgálta az a két jegyzetfüzete is, mely kapcsolatainak névjegyzékét tartalmazta – név és helység szerinti sorrendben – keresztutalásokkal.¹¹⁸ Mindkét jegyzetfüzet időben Blotius bécsi látogatásaihoz kötődött: 1571-ben még csak néhány humanistát (főleg flamandokat) vett fel első füzetébe, 1575-ben, amikor egy hosszú itáliai út után, melynek során mint magántanító megszerezte a befolyásos Liszthi János kancellár és Lazarus von Schwendi volt felső-magyarországi kapitány támogatását, ismét feltűnt Bécsben, már a legtöbb udvari méltóság szerepelt címjegyzékében, mely nevük mellett titulusaikat és helyes címzésüket is feltüntette. Blotius befolyásos támogatóinak ellenére Miksa a kinevezéséről csak mintegy fél év után döntött, végül Busbequius közbenjárásának hatására.¹¹⁹ Blotius könyvtárra vonatkozó ambiciózus terveire azonban Miksa és utódja, Rudolf már meglehetősen hűvösen reagáltak.¹²⁰

Mindezekből világosan kitűnik, hogy a császári könyvtár megalapítását nem a császár kezdeményezte, sőt az állomány bővítésének gátat szabtak Miksa korlátozott anyagi lehetőségei. Mégis, a Rudolf korában tekintélyesen növvő gyűjtemény élén álló, szerteágazó kapcsolatokkal rendelkező Hugo Blotius sikeresen gazdálkodott a könyvtár tudományos tőkéjével, és sokban hozzájárult ahhoz, hogy a császári udvar megőrizze tekintélyét a *respublica litteraria* előtt.

Az udvarnokok kiválasztása

Az eddigiekben megvizsgáltunk néhány olyan kulturális tevékenységet és projektet, mely alkalmat adhatott a *respublica litteraria* fokozott bécsi, illetve prágai jelenlétére, és megállapítottuk, hogy ezek a tevékenységek egyrészt egybeestek a *respublica litteraria*-ra jellemző művelt szokásokkal és normákkal, másrészt csak kivételes esetekben vezethetők vissza kizárólag császári kezdeményezésre. Blotius esete tipikusnak tekinthető: a könyvtárral való törődés egyike volt a művelt uralkodóval szembeni általános elvárásoknak, de nemcsak a „tudósközletség” humanistáinak részéről, hanem azok patrónusainak, vagyis más művelt uralkodók, püspökök, arisztokraták részéről is. Akárcsak egy reprezentatív kerti ház építése, egy könyvtár létesítése is a „fejedelmi méltósághoz illik”, vagyis beletar-

¹¹⁶ Unterkücher: *Hugo Blotius und seine ersten Nachfolger*, 119–120.; Lhotsky, *Die Geschichte der Sammlungen*, vol. I. 163–165.; Zsámboky kéziratgyűjteménye 2500 magyar dukátba (4500 rajnai guldenbe került), könyveiért ennél jelentősen kevesebbet fizettek örököseinek; Strada gyűjteménye 700 guldenbe került (*Jahrbuch*, Jg. 15. (1894) no. 11597.); Busbequius kézirataiért és könyveiért 1000 gulden honoráriumot ajánlott Rudolf, amit ő nevétségesen kevésnek ítélt (Unterkücher: *uo.*).

¹¹⁷ Gerstinger: *Die Briefe des Johannes Sambucus*, 176. (1575. ápr. 6.)

¹¹⁸ ÖNB Cod. 9708 *album amicorum*-ként indult 1570 körül, de hamarosan inkább névjegyzékként szolgált. A Cod. 9690 első bejegyzései 1575-ből származnak.

¹¹⁹ A Blotiusra vonatkozó irodalmon túl lásd még Visser, Arnoud: *Joannes Sambucus and the Learned Image. The Use of the Emblem in Late-Renaissance Humanism*. Leiden, 2005. 36–41.; Almási: *The Uses of Humanism*, 72–74., 119–122. Busbequius levele Miksához: Forster: *The Life and Letters*. Vol. 2. 73–74. (1575. június 7.)

¹²⁰ Blotius munkásságának pozitív értékelését lásd Louthan: *The Quest for Compromise*, 67–84.

tozott a fejedelmi szerepkörbe. A császári könyvtárosi és kertészeti állások létrehozása teljességgel megfelelt a *respublica litteraria* pillanatnyi kulturális irányultságának. Blotius esete azonban abból a szempontból is tanulságos, hogy mekkora udvari nyomásra volt szükség ahhoz, hogy Miksát bizonyos lépésekre rábírják.

Önkéntelenül felmerül a kérdés, hogyan kerültek az udvarba humanista műveltségű személyek, különösen az udvari adminisztrációban és a császári politikában főszerepet játszó tanácsosok közé, akiknek, minden jel szerint, kiemelkedő szerepük volt abban, hogy Bécs és Prága a 16. század végének kulturális központjaivá váltak.

Az udvarnokok alkalmazásában az egyik legmeglepőbb elem az 1550-es és 1580-as évek közötti folytonosság. Ez különösen igaz a befolyásos és művelt tanácsadókra, diplomatákra (mint amilyen a három császárt kiszolgáló Dudith András volt), valamint a szellemi feladatokkal megbízott udvari humanisták többségére.¹²¹ Nagyobb változást csak Rudolf uralkodása hozott, de nem azért, mert túl sokan jutottak a foglalkoztatás nélkül maradó Jacopo Strada és Carolus Clusius sorsára, hanem mert a Ferdinánd idején az udvarhoz csatlakozott nemzedék többsége kiöregedett, valamint az udvar Prágába költözött. A legtöbb, hagyományosan Miksa nevével társított „udvari humanista” vagy művelt udvarnok valójában már Ferdinánd idején megjelent Bécsben. Az udvar vezető humanistái, az orvosok már az 1550-es években: Andreas Dadius 1549-ben, Julius Alexandrinus 1553-ban, Pietro Andrea Mattioli 1555-ben (Prágában), Johannes Crato 1556-ban, Francesco Partini és Johann Aicholz 1557-ben, Paulus Weidner 1558-ban. A sokat emlegetett Paulus Fabritius 1553-ban érkezett, Georg Tanner 1556-ban, a Batthyány Boldizsárral levelező retorikatanár, Elias Corvinus egy évvel később, Jacopo Strada és Zsámboky János 1558-ban, Dudith András 1561-ben, a festő Giuseppe Arcimboldo 1562-ben. Miksa legtöbb befolyásos tanácsadója hasonlóképp már 1560 előtt udvari szolgálatban állt, köztük Sigmund Herberstein, Johann Trautson, Johann Ulrich Zasius, Liszthi János, Augerius Busbequius, Georg Sigismund Seld, Johann Baptista Weber.¹²² Közül néhányan kifejezetten Ferdinánd hívására érkeztek, mások ugyanakkor – mint Zsámboky, Strada vagy Zasius – nemcsak a császár, hanem a remélt trónörökös, Miksa kegyeinek megszerzésére is törekedtek. Ferdinánd bizonyos esetekben kifejezetten áldozatkésznek mutatkozott híresebb humanisták megszerzésére: Julius Alexandrinus kezdő keresete évi 800 gulden volt; a bécsi egyetem számára a híres páduai retorikatanár, Lazarus Bonamicus megnyerésére ugyanennyi pénzt ajánlott a király, de hiába; a veronai történészt, Onofrius Panviniust pedig biztosította arról, hogy ha az ud-

¹²¹ Lanzinner, Maximilian: *Geheime Räte und Berater Kaiser Maximilians II. (1564–1576)*. MIÖG, Jg. 102. (1994) 3–4. Heft. 300.

¹²² Aicholzra és Dadiusra lásd Hartl–Schrauf: *Nachträge zum dritten Bände*, 3., 347.; Alexandrinusra, Matthiolusra, Partinira: Noflatscher: *Sprache und Politik*, 155.; Weidnerre: Diamant, P. J.: *Paulus Weidner von Billenbourg (1525–1585). Kaiserlicher Leibarzt und Rektor der Wiener Universität*. Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Wien, Jg. 13–14. (1933) 57–64.; Stradára lásd Jansen: *The instruments of patronage*, 186.; Zsámbokyra és Dudithra lásd Almási: *Két magyarországi humanista*, i. m.; Arcimboldora (aki talán már 1552-ben is talán dolgozott az udvarnak) lásd Kugler: *Kunst und Geschichte*, 212.; Fabritiusra, Tannerra, Herbersteinre és Busbequiusra lásd Aschbach: *Geschichte der Wiener Universität*, 187., 281., 330., 336.; Crator Louthan: *The Quest for Compromise*, 92.; Corvinusra: Hartl–Schrauf: *Nachträge*, 317.; Seldre és Weberre lásd Gross, Lothar: *Die Geschichte der Deutschen Reichshofkanzlei von 1559 bis 1806*. Wien, 1933. 307., 312.; Trautsonra: *Allgemeine Deutsche Biographie*. Leipzig, 1875–1912. Band 44. 706–708.; Zasiusra lásd Goetz: *Die Geheimen Ratgeber*, 477–479. és Lanzinner: *Geheime Räte*, 302–306.; Liszthi Jánosra Barta Gábor cikkét: *Neue Deutsche Biographie*. Band 14. Berlin, 1985. 700.

vari szolgálat mellett dönt, feltételeit nem fogja visszautasítani.¹²³ Míg Báthory István lengyel király még ennél is nagyobb összeget szánt volna két humanista „sztár” – a Párizsban tevékeny Petrus Ramus és a Rómában élő Antonius Muretus – megnyerésére (szintén hiába), annál feltűnőbb, hogy Miksa császár uralkodása alatt nincs értesülésünk hasonló uralkodói kezdeményezésről.¹²⁴

Ugyanabban az évben, amikor Clusiusnak sikerül bekerülni az udvarba, Justus Lipsiusnak csalódottan kellett távoznia Bécsből. A híres páduai jogtanár, Franciscus Robortellus sem járt több szerencsével, sem a Strasbourgban tevékeny humanista, Hubertus Giphanius.¹²⁵ A listát valószínűleg tovább is lehetne folytatni, különösen, ha azokra is kitérnénk, akik Miksától csak pénzt vártak valamilyen formában, és nem kívántak az udvarban letelepedni. Közéjük tartozott a pozsonyi orvos és botanikus, Purkircher György. A Magyar Kamara vállalkozott Purkircher folyamodványának közvetítésére, és Miksától évi 100 forint juttatást kért számára, jóllehet elismerte, hogy néhány eulógián és előszón kívül Purkircher eddig mással még nem szolgált.¹²⁶ A kincstár bevallotta szűk lehetőségei ellenére a Magyar Kamara képviselői úgy látták, hogy az ország nyomorúságos helyzetében, melyet csak súlyosbított a tanult emberekből fennálló hiány, egy ilyen tehetséget, mint amilyen a pozsonyi doktor, nem szabadna elidegeníteni, inkább arra kell biztatni, hogy folytassa tudományos tevékenységét és a helyi flóra és fauna tanulmányozását.¹²⁷ Miksára azonban nem hatottak a szép szavak, Purkirchernek egyszeri juttatásként 50 forintot adott, kicsivel többet, mint amennyit Lipsius kapott vigaszdíjként.¹²⁸ A *respublica litteraria* másik híressége, a velencei nyomdász, Paulus Manutius még ennyit sem kapott, hiába ostromolta a császárt bécsi kapcsolatainak keresztül: a nemesi diplomát, címerének megjobbítását (ezen túl büszkén viselhette a császári sást a címerén), illetve a lovagi címet Manutius nem sokra méltatta.¹²⁹

¹²³ Aschbach: *Geschichte der Wiener Universität*, 343; Várady Imre: *Relazioni di Giovanni Zsám-boky col'umanesimo italiano*. Corvina, Vol. 15. (1935) 22; *Jahrbuch*, 19. (1898) no. 16078. (1559. márc. 16.)

¹²⁴ Lásd Muretus levelét Jan Zamoyskihoz: Frey, J. (Ed.): *A. Muretus: Scripta selecta*. Lipsiae, 1887. 71–72. (1577. dec. 1.) Jóllehet Muretus nem akarta (de pápai jóváhagyás hiányában nem is tudta) elfogadni a meghívást, alaposan feltornászta római keresetét (a pápa 500 arany helyett 700-at ajánlott, és 300 arany nyugdíjat, míg patrónusa, Ippolito d'Este szintén megemelte fizetését). Lásd Muretus Paolo Sacratonak uo., 77–81.

¹²⁵ Robortellust Dudith is beajánlja. (*Andreas Dudithius: Epistulae*, vol. 1. 437.); Giphaniust Crato és Blotius: ÖNB Cod. 9737z15, ff. 88–94.

¹²⁶ Frankl Vilmos: *Egy XVI-ik századi magyar fűvész és orvos emlékezete*. Századok, 8. évf. (1873) 529–530.; Kneifel Mária: *Purkircher György*. Budapest, 1942.; Okál Miloslav (ed.): *Georg Purkircher. Opera quae supersunt omnia*. Budapest, 1988.

¹²⁷ Frankl összefoglalása alapján (i. m.).

¹²⁸ 1575. november 5-én, Crato tájékoztatta Lipsiust, hogy „non sine gravi molestia” összesen 30 tallér (kb. 45 forint) honoráriumot tudott az uralkodótól kieszközölni. *Iusti Lipsi Epistolae*, vol. 1. 158.

¹²⁹ Bartelucci, Edgardo: *Paolo Manuzio e la stamperia del popolo Romano*. Roma, 1942. (Reprint: Roma, 1985.) 93–94.; Fletcher, H. G.: *Paulus Manutius in aedibus populi romani. The campaign for Rome*. In: Zeidberg, D. S. (ed.): *Aldus Manutius and Renaissance Culture. Essays in Memory of Franklin D. Murphy*. Firenze, 1998. 305. Miksa nemesi diplomája: Renouard, A. A.: *Annales de l'imprimerie des Alde*. Paris, 1834. 509–512. Manutiusra még lásd Fickelscherer, M.: *Paolo Manuzio, der venetianische Buchdrucker und Gelehrte*. Jahresbericht des Königliche Gymnasiums zu Chemnitz, Jg. 5 (1892) 3–35; Grendler, P. F.: *The Adages of Paolo Manuzio. Erasmus and the Roman Censors*. In: Mehl, J. V. (Ed.): *In laudem Caroli. Renaissance and Reformation Studies for Charles G. Nauert*. Kirskville, 1998. 1–21.

Több eset is arra utal, hogy Miksából nem a jó szándék hiányzott, hanem a szükséges pénzt nem tudta előteremteni.¹³⁰ Új emberek alkalmazására aligha gondolhatott, különösen az 1570-es évektől, mikor egyes udvaroncok fizetését gyakran csak hatalmas késésekkel tudták kiadni.¹³¹ Nem mellékes tényező, hogy I. Ferdinánd felosztotta fiai között birodalmát, és azzal együtt azt a 7,6 millió gulden adósságot is, melyet rájuk hagyott. Pénzügyi nehézségek szabhattak határt Miksa könyvgyűjtő buzgalmának, mint ahogy valószínűleg Titian és Veronese képeire is az árak miatt mondott nemet.¹³² Mégis, az a kérdés, hogy mire van pénz és mire nincs, egy bizonyos szintig az uralkodó prioritásain múlott: nehéz elképzelni Rudolfról, hogy híresebb festményeket utasított volna vissza; láthattuk, Zsám-boky kézirataira is rászánta a szükséges összeget (az már más kérdés, hogy azt csak részben és rendkívül nehezen lehetett behajtani).¹³³ Ugyanakkor az is tény, hogy Miksa nemigen szorult rá híres humanisták becserkészésére, egyrészt mert híres és kevésbé híres (de annál jobb összeköttetésekkel rendelkező) tanult emberek egyre nagyobb számban ajánlották szolgálatukat a figyelmébe, másrészt pedig apjától egy rendkívül jó alapokkal rendelkező udvart örökölt.

Leszögezhetjük, hogy Miksa – bármilyen mentségei is voltak – nem gyűjtött tudatosan maga köré művelt embereket, a tanult udvarnokok többsége bécsi jelenlétét nem Miksa meghívásának köszönhette. Ferdinánd és Miksa uralma alatt a humanisták udvarba kerülésére példa Paulus Fabritius és Hugo Blotius meglehetősen különböző esete. Fabritiust művelt udvaroncok tanácsára Ferdinánd hívta meg, és a Bécsben tartózkodó humanista kiválóságokkal, Guillaume Postellel és Johannes Albertus Widmanstadiusszal (Widmanstetter) hallgatta meg saját maga és a katolikus restaurációt hirdető (Szent) Peter Canisius társaságában.¹³⁴ Több mint húsz évvel később Blotius már nem jut el a császári meghallgatásig. A flamand humanista egyik levelében beszámol arról, hogy négy napos betegeskedés után felkereste a császári orvost, Johannes Cratót, és mintegy mellékesen szóba hozta a könyvtár ügyét, kérve Cratót, hogy juttassa eszébe egyes befolyásos tanácsadóknak, mint amilyen Johann Trautson főudvarmester és Johann Weber alkancellár, mekkora tudományos és általános igény van egy állandó könyvtárosi pozíció létrehozására. Ehelyett Crato – Blotius legnagyobb rémületére – elérte, hogy a császár egyenesen Blotius meghallgatását kérje Trautsontól.¹³⁵ A lengyelországi királyválasztás, saját betegségei, az egyre nagyobb mennyiségben rázúduló kormányzati ügyek és a humanisták szűnni nem akaró nyomása alatt Blotius meghallgatására Miksának már valószínűleg se ideje, se kedve, se igazán szükségére nem volt. Szemben az 1550-es évek elejével, udvarának immáron megkérdőjelezhetetlen tekintélye volt a *respublica litteraria* előtt. Ugyanakkor az is igaz, hogy a páduai egyetemen végzett, sok nyelven beszélő, művelt és megbízható Trautson véleményére nyugodtan adhatott.¹³⁶

¹³⁰ Lásd például Strada grandiózus projektjét, egy 11 nyelvű szótár kiadását, melyet Miksa ajánlólevelekkel támogatott. Jansen: *The Instruments of patronage*, 192.; Lhotsky: *Die Geschichte der Sammlungen*, 162., 39. jegyzet.

¹³¹ Almási: *Két magyarországi humanista*, 1162.

¹³² Lietzmann: *Das Neugebäude*, 166.; Lhotsky: *Die Geschichte der Sammlungen*, 165.

¹³³ Almási: *Két magyarországi humanista*, 1163–1165.

¹³⁴ Lásd Fabritius lemondó levelét 1587-ből: Kaufmann: *Astronomy, Technology*, 117–118.

¹³⁵ Blotius nyilván megijedt a kihívástól. Még megemlíti, hogy Crato – akit a legádázabb és féltékenyebb karrieristának ír le – felajánlotta a meghallgatás előtti tanácsadását, ugyanakkor visszakérte tőle házának kulcsát. A címzett ismeretlen: ÖNB Cod. 7958, f. 31. (1575. március 31.)

¹³⁶ Ezzel együtt az is tény, hogy legközelebbi munkatársakból, széles körűen tájékozódó, a dinasztia érdekeit szeme előtt tartó bürokratákból (potenciális titkos tanácsosokból) Miksa állandóan hiányt

Kitekintés és konklúzió

A császári udvar 16. századi humanista hírneve és a *respublica litteraria* előtti fontossága csak részben a császárok személyes politikájának, illetve érdeklődésének tudható be. Ha valakinek a neve igazán hangsúlyozandó közülük, akkor az az érdemtelenül mellőzött, az alapokat letevő Ferdinándé. Mivel Ferdinánd maga is idegenként került e vidékre, természetsszerűleg alattvalóiból elsősorban azokra igyekezett támaszkodni, akik előremenetelüket csak neki köszönhatték, ezért lojalitásukra feltétlen számíthatott. Kiválasztásukban – amint ezt már hangsúlyoztuk – kiemelt szerepet kapott műveltségük és kultúrájuk. Az uralkodó jól képzett tanácsadói közül nem csak Magyarország részéről maradoztak el a korábban nagy tekintélyű földbirtokos családok képviselői, de kezdetben osztrák és cseh részről is.¹³⁷ Az a jelentős társadalmi mobilitás, amely az arisztokráciára és a nemesség egy részére jellemző volt a 16. századi Magyarországon, nem csak Mohács és a török számlájára írható. Érdekes módon a birodalom ausztriai felén is hasonló mobilitási tendenciák érvényesültek Ferdinánd, Miksa és Rudolf uralkodásának egy része alatt. A század végére a Titkos Tanács és Udvari Tanács arisztokrata tagjainak kétharmada ahhoz az új bárói réteghez tartozott, mely társadalmi emelkedését elsősorban hű udvari szolgálatának köszönhette. A felső-ausztriai nemesség többször is sérelmezte, hogy Rudolf császár nem védi eléggé érdekeiket, és sokakat csak a tudásuk miatt tesz nemessé.¹³⁸

A humanista műveltségű emberek udvari jelenlétében hangsúlyozni kell ezeknek a tekintélyes, művelt udvaroncoknak a szerepét. Ferdinánd hat alkancellárja (egyben titkos tanácsosa) közül négy nem nemesi származású, rendkívül magasan képzett, világot látott, humanista műveltségű ember volt, és ez a tendencia a későbbiekben is folytatódott. A tridenti zsinatot követő császári politikára legnagyobb hatást gyakorló alkancellár, a szintén páduai iskolázottsággal rendelkező Georg Sigismund Seld (Bonfini egyik kedvelője) egy augsburgi aranyműves fia volt; elődje, Jakob Jonas korábban görög és héber nyelvet tanított a tübingeni egyetemen.¹³⁹ A későbbi alkancellárok közül Johann Weber és Jakob Kurtz egyaránt létesített botanikus kertet is.¹⁴⁰ Kurtz érdeklődése már jól kifejezte

szenvedett. Fichtner: *Emperor Maximilian*, passim; Lanzinner: *Geheime Räte und Berater Kaiser Maximilians*, 298., 306. Miksa, udvaroncai közül Trautson szavára adott a leginkább. Trautsonra lásd még Goetz: *Die Geheimen Ratgeber Ferdinands I.*, 477–479., 481–483.; Hadriga, Franz: *Die Trautson. Paladine Habsburgs*. Graz–Wien–Köln, 1996. 52–57. Trautson és Blotius később is jó kapcsolatot áptak. (ÖNB Cod. 9737z16, passim.)

¹³⁷ Vö. Bůžek, Václav–Pálffy Géza: *Integrating the Nobility from the Bohemian and Hungarian Lands at the Court of Ferdinand*. In: *Historica. Historical Sciences in the Czech Republic* 10. (2003) 53–92. Lásd továbbá: Pálffy: *A bécsi udvar és a magyar rendek*, i. m., illetve Uő.: *A magyar nemesség I. Ferdinánd bécsi udvarában*. Történelmi Szemle, 45. évf. (2003) 1–2. sz. 45–59. Ugyanakkor kevés befolyásos császári tanácsadó (elsősorban a Titkos Tanácsra gondolunk) jött nagy múltú arisztokrata családból. Lásd Goetz: *Die Geheimen Ratgeber*, kül. 488.

¹³⁸ „Allein durch dis mitl der studien ... zu hoch ansehnlichen ämbtern, ehrlichen digniteten und wüerden [gekommen].” („Kizárólag tanulmányaik folytán [...] túlságosan tekintélyes hivatalokat, méltóságokat és érdemeket szereznek.”) MacHardy: *Cultural Capital, Family Strategies and Noble Identity*, 59–64. (Idézi a 83. lábjegyzetben: Oberösterreichisches Landesarchiv, Ständisches Archiv, Hs. 19, f. 247.)

¹³⁹ Goetz: *Die Geheimen Ratgeber*, 476–477., 483–487.; Bonfini, Antonio: *Rerum Ungaricarum decades*. Basilea, 1568. 7. (Zsámboky előszava); Seldről még lásd Laubach: *Ferdinand I. als Kaiser*, passim; Gross: *Die Geschichte der Deutschen Reichshofkanzlei*, 307–312.; Vogel, Walter: *Der Reichsvizekanzler Georg Sigmund Seld, sein Leben und Wirken*. Leipzig, 1933.

¹⁴⁰ Clusius levele ifj. Joachim Camerariushoz: Hunger: *Charles de l'Escluse*. Vol. 2. 309. (1575. május 1.); Evans: *Rudolf II*, 191.

Rudolf udvarának légkörét: amellett, hogy csillagászati esszéket írt és mérési eszközöket fejlesztett, még a zeneszerző, Philippe de Monte tevékenységét is patronálta.¹⁴¹ Ez arra vall, hogy nemcsak a *respublica litteraria* kulturális szokásait tette magáévá, hanem igyekezett az ideális udvaronc egyéb megkülönböztető jegyeit is elsajátítani.

Hosszan sorolhatnánk a művelt emberek nevét, akik részben patrónusai, részben résztvevői voltak a *respublica litteraria*nak a bécsi adminisztráció legkülönbözőbb szintjein.¹⁴² Magyar részről Gecsényi Lajos kutatásából ismerjük, milyen jól képzett emberek dolgoztak a Magyar Kamarának (Zermegh János, Ambruster Kristóf, Hosszútóthy György, Kubinyi László stb.), közülük kerülhetett ki Purkircher György már említett beajánlója;¹⁴³ de érdemes megemlíteni a Szepesi Kamarán tevékenykedő Torda Zsigmond vagy Georgius Hoffman nevét is (az utóbbi szintén részt vett a ritka növények „gyűjtésében”).¹⁴⁴ A Magyar Udvari Kancellária feje, Oláh Miklós főkancellár műveltségének, humanista kapcsolatainak és patrónusi szerepének méltatására itt nem térhetek ki, sem Istvánffy Miklós, későbbi kancelláriai titkár személyére; nem kérdés azonban, hogy udvari sikereiket mindketten jelentős részben a *respublica litteraria*ban megszerzett pozíciójuknak köszönhették.¹⁴⁵ Oláh titkára, Liszthi János, aki Zsámboky megannyi publikációjához (például Ranzanus és Pannonius kiadásaihoz) biztosította a kéziratokat,¹⁴⁶ egyenrangú társa volt a birodalmi kancelláriai titkárnak, Mark Singmosernek, aki Konstantinápolyból görög kéziratok verseket küldött az udvari historiográfusnak, Wolfgang Laziusnak, és akinek Dudith András egy görög Thuküdidész-kommentár fordításának előszavát ajánlotta.¹⁴⁷ Tegyük hozzá, hogy Dudith

¹⁴¹ Evans: *Rudolf II.*, 1. jegyzet; Lásd Dudith leveleit Daniel Princiushoz: Staatsbibliothek, Berlin, R 253, n° 44, ff. 21v-22v (1584. július 27.); Thaddeus Hageciushoz (Hájek): Universitätsbibliothek, Bréma, ms. a 13, n° 72, ff. 110v-111r (1584. márc. 22.); n° 80, f. 121v-122v (1585. dec. 20.); n° 101, ff. 149v - 150r (1588. szept. 27.) Petrus Monaviushoz: Bibliothèque Royale, Brüsszel, ms. 19306, cah. 32, n° 53 (1584. aug. 24.). E leveleket Lech Szczucki és Szepessy Tibor gyűjtéséből ismerem, ezúton is köszönöm nagylelkű segítségüket! (A levelek hamarosan megjelennek Dudith levélkiadásának 7. kötetében.)

¹⁴² Az itt említettek túl az udvari mecénások közé tartozott, többek között, Rupert von Stotzingen, Reichart Streun, Philipp von Winneberg, Hieronymus Beck, Johann Andreas von Schwambach vagy Rudolf Khuen. Almási: *The Uses of Humanism*, 89–90., 110–111.

¹⁴³ Gecsényi Lajos: *A döntést előkészítő hivatalnokai elit összetételéről. A Magyar Kamara vezetői és tanácsosai a 16. században.* In: Ormos Mária (Kiad.): *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára.* Budapest. 2003. 100–113. A Magyar Kancellárián dolgozó Dietrich Márton több „humanistával” is kapcsolatot tartott: *A Páduában tanuló Blotz Hugó levelezése*, passim.

¹⁴⁴ Lásd Hoffmann levelét Hugo Blotiusához: *A Páduában tanuló Blotz Hugó levelezése*, 37. (1572. április 30.)

¹⁴⁵ A terjedelmes Oláh szakirodalom helyett itt csak a legutóbbi tanulmánykötetre utalok: Mózes Huba (Szerk.): *Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós. Az 1993. január 9–10-i kolozsvári megemlékezés anyagából.* Budapest. 1994. Istvánffyról lásd Bota Károly: *Istvánffy Miklós*, s.l., 1938.

¹⁴⁶ Ransanus, Petrus: *Epitome rerum Ungaricarum...*(RMK III. 448) és Janus Pannonius két kiadásának kéziratát részben Liszthitől kapta (RMK III. 557 és 597). Lásd még Liszthi jegyzeteit Bonfini kötetébe: Kovachich, M. G. (Ed.): *Scriptores rerum Hungaricorum minores.* Vol. 1. Buda, 1798. 332–338.

¹⁴⁷ Liszthihez lásd még Fazekas István: *A Magyar Udvari Kancellária leltára 1577-ből.* Fons 9. (2002) 1–3. sz. Tanulmányok a 60 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. 227–247. Almási: *The Uses of Humanism*, 88–89. A szóban forgó fordítás: Dionysius Halicarnassus: *De Thucydides Historia iudicium ...* (Venetiis, 1560.), melynek második kiadását szánta Dudith Singmosernek. Az előszót lásd Szczucki Lech – Szepessy Tibor (ed.): *Andreas Dudithius: Epistulae.* Vol. 2. 1568–1573. Buda-

csak egy volt (jóllehet a legkiemelkedőbb) az udvart szolgáló művelt diplomaták közül, mint amilyen a már említett Lazarus von Schwendi, Augerius Busbequius, Verancsics Antal vagy Georg Sigismund Herberstein volt.

A bécsi és prágai udvaroncok kulturális és patrónusi szerepének tisztázásához mélyreható kutatásokra lenne szükség. A legtöbbet azokról az udvaroncokról tudunk, akiket a történetírás és az irodalomtörténet humanistákként tart számon, mint amilyen Dudith, Zsámboky, Crato vagy Clusius volt. De az említett néhány udvari tanácsadó és adminisztrátor is ugyanannak a *respublica litteraria*nak volt tagja (és patrónusa), hasonló intellektuális és vallási premisszákat irányították tetteit, hasonló kulturális szokásokat gyakoroltak, mint az udvarral kapcsolatban lévő humanista hírességek vagy maguk az uralkodók. Jelenlétük nélkül nem alakulhatott volna ki az a kozmopolita kulturális pezsgés, ami a császárvárosokat a 16. század második felében jellemezte.

A császár udvarnak a *respublica litteraria*ban betöltött központi szerepét kutatva igyekeztem minden tényezőt egyformán hangsúlyozni, kiváltképpen nem kívántam a császárok jelleméből (Ferdinánd, Miksa és Rudolf meglehetősen különböztek egymástól), tudományos érdeklődéséből vagy tudatos politikájából kiindulni. Nehezen lehet eldönteni, hogy ezek a művelt uralkodók valójában mennyire is érdeklődtek tisztán tudományos kérdések iránt, de talán nem is ez a lényeg. A *respublica litteraria* műveltségét, kulturális szokásait és közösségi identitását – mint bárki más – a saját céljaikra használták. A legtöbb humanista kulturális szokásnak, akárcsak az udvaroncokra vonatkozó civilizációs normáknak, valamilyen formában társadalmi dimenziójuk is volt: privilegizált közösségekre utaltak, melyek között azonban nem elhanyagolható átfedések voltak.

A humanista kulturális szokásokat az udvari elit is felkarolta és újraértelmezte, ezáltal megerősítette distinctív jellegüket. Miksa reneszánsz kerti palotái jól beleillettek a humanista pihenőhely sablonjába, mégsem annyira az *otium litteratum*nak adtak helyet, hanem a reprezentációnak, az ünnepeknek és a kikapcsolódásnak. A császári könyvgyűjtés presztízst jelentett a *respublica litteraria* előtt, kifejezte az uralkodó „humanista” identitását, de ez az identitás (vagy szerep) csak egyike volt az uralkodó számtalan, történelmileg meghatározott identitásának. A vadászat (mindhárom uralkodó kedves elfoglaltsága), a párviadal, a tánc, a zene – tipikus udvari kulturális tevékenységek – már teljesen más társadalmi csoportokkal azonosította őket, nem is beszélve a háborúzásból, a kormányzásból vagy a dinasztikus múltból eredő szerepkörökről. A 16. század második felében a *respublica litteraria* szokásainak erejét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy mennyire meghatározták Rudolf érdeklődését, stílusát. Míg a 17. században a Napkirály a királyi akadémia felállításával megpróbálta maga alá gyűrni és intézményesíteni a tudóstársadalmat, Ferdinánd, Miksa és Rudolf még nem annyira a *respublica litteraria* meghódítói, mint inkább „meghódítottjai” voltak. A császári udvar és a *respublica litteraria* érintkezésének példája arra hívja fel a figyelmet, hogy a Norbert Elias által leírt „civilizációs folyamat” korántsem volt annyira egyirányú. Ennek egyik eredménye, hogy az udvarra és a *respublica litteraria*ra jellemző civilizációs normák, kulturális szokások között – a letagadhatatlan különbségek ellenére – jelentős átfedések keletkeztek a század során.¹⁴⁸

pest, 1995. 82–85. Zsámboky pedig megemlékezett haláláról: *Elegia de angelis, cum precatuncula quadam, & epistola de obitu Mag. D. Marci Singhmoseri, & c.* Viennae, 1570, D3v-E2v. Singmoserről még lásd Gross: *Die Geschichte der Deutschen Reichshofkanzlei*, 313.; 403–407. A konstaninápolyi útról Mayr: *Wolfgang Lazius*, 73.

¹⁴⁸ Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata*. Budapest, 1987. Erre már Klaniczay Gábor is felhívta a figyelmet Elias könyvét elemző alapos tanulmányában: Klaniczay Gábor: *Az udvari kultúra és a ci-*

Ferdinánd, Miksa és Rudolf műveltsége, kulturális szokásai és vallási nézetei lehetővé tették, de nem idézték elő, hogy a császári udvar a *respublica litteraria* egyik kiemelkedő központjává váljon. Ugyanakkor ezeknek az uralkodóknak a nyitottsága volt a feltétele annak, hogy az udvar és a „tudóstársadalom” kölcsönösen hathasson egymásra. Azok az uralkodói tevékenységek és érdeklődési körök, melyeket Jacopo Strada már idézett „munkaajánlata” is tartalmazott, és melyeket részletesebben is tárgyaltunk viszonylag lehatároltak voltak. A humanista tudás társadalmi hasznát azonban nem ilyen szűk értelemben kell értelmezzük. A humanista „diskurzus” elsajátítását ugyanis leginkább az motiválta, hogy jelentősen megkönnyíthette a társadalmi felemelkedést, hiszen Bécsben és Prágában egy fél évszázadra ez lett az udvari kultúra distinktív nyelve.

GÁBOR ALMÁSI

*The Republic of Letters and the Imperial Court
in the Second Part of the 16th Century*

The aim of the article is to clarify why Vienna and Prague became so important centers of the Republic of Letters in the second half of the sixteenth century. It is argued that the cultural flourishing of the Habsburg imperial court cannot be satisfyingly explained by pointing to the characters of Ferdinand I, Maximilian II and Rudolf II, or by stressing the propaganda and representational goals of their “cultural politics”. Still it is admitted that the humanist education and the controversial but definitely not radical religious stance of these rulers was an important precondition of a cultural boom. However, analyzing some of the cultural fields to which humanists could directly contribute (collections, summer palaces, botany, imperial library, court feasts) it is demonstrated that Maximilian’s cultural initiatives are much exaggerated by the literature whereas those of Ferdinand are sometimes undervalued. Humanist presence was less dependent on imperial initiative than on the pressure and insistence of humanists and on the vigor of humanist cultural practices. The author claims that humanist identity as expressed by the Republic of Letters was a natural component of the emperors’ complex identity, hence it was rather the Republic of Letters that influenced and absorbed the emperors than vice versa. Finally, it is emphasized that the imperial court could not have become a center of the Republic of Letters without the participation and support of a great number of cultured courtiers and bureaucrats.

vilizáció folyamata. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra, 33–44. Klaniczay felhívja a figyelmet Lodovico Alamanni firenzei humanistára, aki 1516-ban a civil viselkedést (*habito civile*) még élesen szembeállítja az udvari szokásokkal. (Uo. 42–43.) Elias újabb kritikájához lásd Duindam, Jeroen: *Myths of Power.* Norbert Elias and the Early Modern European Court. Amsterdam, 1995.